

Franciska Ćurković-Major

Oleandri i cvrčci*

Putovanja Lőrinc Szabóa po istočnom Jadranu*

Istaknuti mađarski pjesnik dvadesetog stoljeća Lőrinc Szabó dva je puta plovio istočnom obalom Jadrana od Rijeke do Dubrovnika s kratkim stankama u nekim usputnim gradovima. Iz Dubrovnika bi svaki put išao na višednevne izlete. Prilikom prvog putovanja u Kotor, a drugi put osim u Kotor i u unutrašnjost, gdje je posjetio Cetinje. Ta putovanja pjesnik spominje kao putovanja po Dalmaciji¹, no uzmemo li u obzir imena zemljopisnih jedinica, ispravnije je govoriti o putovanjima po istočnom Jadranu.

Prvo putovanje proveo je sa suprugom i kćeri od 19. do 29. lipnja 1932., a drugo sa sinom pet godina nakon toga, od 10. do 22. srpnja 1937.²

U ovoj studiji pratit ćemo oba putovanja, pokušat ćemo ukazati na pjesme nastale tom prilikom i na mogući uzrok ili razlog njihova nastanka. Ta putovanja djelomice možemo pratiti kroz pjesme, ali i čitajući pisma pisana supruzi i ljubavnici Erzsébet Korzáti. Najbolje informacije ponekad nalazimo u knjizi *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*, koja sadržava pjesnikova sjećanja u kojima on sam objašnjava nastanak nekih svojih pjesama, kao i u bilješkama Lóránta Kabdebóa, istraživača života i djela Lőrinc Szabóa; one dopunjuju pjesnikova sjećanja ili ispravljaju njegove netočne podatke.

Tijekom svojih putovanja, Lőrinc Szabó redovito se javljao pismima, no s prvog putovanja, sa suprugom i kćeri, napisao je samo jednu razglednicu svojoj majci. Pismima je

* Autorica je prevela s mađarskoga tekstove Szabóevih pisma

¹ Lőrinc Szabó, *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*, Bp., Osiris, 2001, 64, 80.

² Lóránt Kabdebó, *Szabó Lőrinc pályaképe*, Bp., Osiris, 2001, 276-277.

običavao izvještavati i svoju ljubavnicu Erzsébet Korzáti, ali taj put nije joj napisao ni jedno pismo. Prvo putovanje po istočnom Jadranu možemo donekle rekonstruirati iz pisama supruzi tijekom drugoga putovanja, a koristit će nam i dnevnik u koji je pjesnikova kći bilježila događaje tijekom toga prvog ljetovanja. Tada devetogodišnja Kisklára (ime njezine majke također je Klára pa ju je obitelj zvala Kisklára, tj. Mala Klára) na očev je poticaj vodila dnevnik o zbivanjima. Kada ona za to nije bila raspoložena, umjesto nje pisao je otac i poslije je dnevnik opskrbio i slikama iz ondašnjih prospekata, voznim kartama, ulaznicama i sl. Nekoliko desetljeća poslije, na osnovi tog dnevnika, njezina prijateljica Judit Sándor napisala je knjigu³ koja će nam također poslužiti kao izvor. O tome da je Szabó pomno pripremio put svjedoči i bezbroj prospekata o istočnom Jadranu, ali pismo upućeno 11. svibnja 1932. u Sušak „Slavnoj Direkciji Jadranske Plovidbe“⁴, a koje potječe vjerojatno iz budimpeštanskog Veleposlanstva Kraljevine Jugoslavije. U pismu atašea za tisak budimpeštanskog Veleposlanstva Kraljevine Jugoslavije od 22. svibnja 1932. godine adresiranomu na „Gospodina Urednika Lőrinc Szabóa“ dotičnome se šalju dvije tražene besplatne karte.⁵

Krenuvši na prvo putovanje istočnim Jadranom Lőrinc Szabó sa suprugom i kćeri u nedjelju 19. lipnja 1932., nakon prelaska granice, putujući ravnicom i kroz duboke šume, stigao je u Zagreb – doznajemo iz dnevnika djevojčice. Pjesnik i njegova kći sišli su s vlaka da razgledaju grad. No, kako knjiga ne sadržava cjeloviti sadržaj dnevnika, možemo se tek čuditi zašto se razgledavanje sastojalo samo od prelaska preko savskog mosta.⁶ Teško je odgovoriti na pitanje kako su tijekom obilaska dospjeli upravo tamo, kada su bedekeri tog vremena točno upućivali stranca kako će, nakon što prođe s kolodvora, doći do gradskog središta.⁷ Putujući dalje prema Rijeci, Kisklára je

³ Judit Sándor, „*Szeressétek a gyermekeimet!*“: Szabó Lőrinc a költő-apa, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1982.

⁴ *Cit. dj.*, 79.

⁵ Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára aprónyomtatványai között a Szabó Lőrinc letéti hagyatékban. Knjižnica Književnog muzeja Petőfi, Sitne tiskovine, Ostavština Lőrinc Szabóa.

⁶ Sándor, 75.

⁷ Vidi: László Walkó, *Budapesttől Velencéig*, Bp., Athenaeum, 1910, 31.

zanimljivo doživjela Gorski kotar: „Zatim su jedan za drugim dolazili tuneli i zrak je postajao sve hladniji. (...) Zatim se smračilo, ali se još mogao vidjeti krajolik koji sam ja nazvala morem planina. (...)”⁸. U spomenutom su dnevniku sutradan bili u Sušaku i u Rijeci, kamo su došli „prelaskom mosta koji čini granicu”⁹ između Jugoslavije i Italije. Szabó uopće nije spomenuo Zagreb, a u Rijeci je bio zaokupljen problemima oko kupnje karata, o čemu detaljno piše supruzi i konstatira kako je cijelo prvo putovanje bilo splet sretnih okolnosti. Dalje doznajemo kako su drugi dan, dakle 20. lipnja, brodom »Ljubljana« krenuli u Rab, gdje su se tada zadržali dulje, nego što će se zadržati drugi put, kada će mu sve već biti poznato: „(...) sve je još ljepše i blještavije nego prije pet godina (...) Prešli smo brdo i, vraćajući se drugom stranom, išli smo ispod četiriju kampanila do kule na uglu gdje sam nekoć u jednu klupu urezao dva slova K.”¹⁰ Dnevnik Kiskláre otkriva nam da su na Rabu prenoćili u hotelu »Astoriya«. Ona piše o šetnji po obali, spominje Uvalu svete Eufemije, zatim lijepe kamenčiče, školjke i puževe koje su skupljali, a od vegetacije opaža kaktuse. Zapisala je imena nekoliko barka, kao što su »Zeus« ili »Stipica«, kojom su jedrili. Potonju su vjerojatno nazvali po vlasniku kojega također opisuje. I ona spominje kako je pjesnik u jednu klupu urezao ime Klára i rimski broj dva. Lőrinc Szabó na je taj način želio ovjekovječiti imena supruge i kćeri. U četvrtak 23. lipnja, krenuli su dalje. Prva stanica bila je u Šibeniku. Šibenik je s broda predočen poput razglednice: obala s ribarskim brodicama, zatim sive kuće crvenih krovova, a nad njima, na padinama planine, tvrđava. Također doznajemo kako su imali dva sata za razgledavanje, da su bili u katedrali, obišli luku i male uske uličice. Isti dan oko dva sata stigli su u Trogir. Pjesnik priča kćeri da je to maleni gradić i da su ondašnje kuće starije od osamsto godina te da je ovamo bježao ugarski kralj Béla IV. pred Tatarima. Spominje se dom, tj. Katedrala svetog Lovra i njezin portal s lavljim glavama, zatim jedno dvorište s

⁸ Sándor, 75.

⁹ *Cit. dj.* 75.

¹⁰ *Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921-1944)*, sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Kabdebó Lóránt, Budapest, Magvető, 1989, 491.

lijepom mramornom česmom. Nakon dva sata plovidbe, u pola četiri, stigli su u Split i tu su ostali do ponoći. Za to su vrijeme obišli stari dio grada. Pjesnik ponovo podučava svoju kćer povijesti, govori o tome da je tu prije 1.700 godina bila Dioklecijanova palača. Čak se i iz dječjeg opisa – „Bio je tamo jedan ogroman kip od željeza, jako puno stupova, jedna egipatska sfinga (...)”¹¹ – može prepoznati spomenik Grguru Ninskom, ali i Peristil¹². Kći opaža da na obali ima puno palma, malih i velikih. Male naziva Lóci-palmama (po mlađem bratu koji je ostao kod kuće), a velike tata-palmama. Pet godina poslije, Lőrinc se Szabó prisjeća kako su prvi put u Splitu za razgledavanje imali šest sati, a spominje i ljupku uspomenu, to jest nazive palma. Sljedeće mjesto o kojem piše supruzi je: „Korčula, gdje smo prošli put vidjeli onu granu s narančama kako se nadvija nad kamenom ogradom u jednoj uskoj uličici.”¹³ Isti dan, u petak 24. lipnja, Mala Klára također bilježi otok i grad Korčulu. Malo su toga vidjeli, ali opažanje je na mjestu: „I ovaj je [grad, op. a.] kao i svi ovdje, na brdu.”¹⁴ Nakon kratkog razgledavanja nastavili su put. Isti dnevnik daje nam informaciju da su nakon isplovljavanja iz Korčule svi dobili morsku bolest. Ubrzo je brod stao u Trstenomu, gdje su, po svoj prilici, razgledali i poznati botanički vrt. Rano poslijepodne stigli su u grušku luku, pa tramvajem u Dubrovnik. U knjizi Judit Sándor piše kako kćerka daje točan i detaljan opis staroga grada, pa bi se uz njegovu pomoć svaki turist lako snašao. O tome da je dnevnik vodilo jedno dijete, svjedoči i činjenica da Klára nije zaboravila napisati kako su jeli sladoled u slastičarnici »Dubravka«. Još iste večeri ponovo su na brodu, i kreću dalje. Prva stanica 25. lipnja bio je Herceg Novi, gdje su se kratko zadržali, a ubrzo nakon toga stigli su u Tivat. „Ovdje smo pola sata šetali u jednom jako velikom i poznatom parku gdje smo vidjeli drveće i cvijeće kakve još nikada nismo. Bilo je ovdje eukaliptusa, oleandara, maslina, raznorazne paprati, drvo nara, smokve, naranče i limunovo drvo. Mnogima od njih nitko

¹¹ Sándor, 80.

¹² 7 metara visok spomenik Grguru Ninskom, jedno od najpoznatijih djela Ivana Meštrovića (1883-1962), prvotno je bio postavljen na Peristilu.

¹³ *Harminchat év*, 493.

¹⁴ Sándor, 80.

nije znao ime.”¹⁵ Nastavili su put Bokom i stigli na kraj svoga puta, u Kotor. Po dnevniku Male Kláre, tu su razgledali grad i tržnicu. U pismu s drugog putovanja, vezano za Kotor, piše pjesnik supruzi da je „onaj hotel »Jugoslavija« gdje smo ručali, propao prije dvije godine”.¹⁶ Vjerojatno su se još isti dan vratili u Dubrovnik. Po dnevniku su 26. lipnja krenuli na put prema Sarajevu. Na razglednici nadnevka 27. lipnja 1932., upućenoj piščevoj majci, spominju da kreću put Sarajeva pa odande kući.¹⁷ Bilješke uz pjesmu *Mosztári tücsök* (Mostarski cvrčak) – inspiriranu dojmovima s prvog putovanja – iz knjige *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések* sadržavaju brojne podatke o tom putovanju; štoviše, u njima pjesnik sažima cijelo putovanje. Istini za volju, on govori kao da je to drugo putovanje po Dalmaciji, ali Lóránt Kabdebó u svojim bilješkama ispravlja tu pjesnikovu pogrešku i navodi kako je to zapravo prvo putovanje.¹⁸ Sam Szabó također ispravlja pogrešku govoreći da je tamo bio sa suprugom i tada devetogodišnjom kćeri. O samom putovanju brodom saznajemo tek toliko da su na brodu proveli četiri dana i tri noći te da je njihov smještaj nakon toga bio u „lučkom gradu Dubrovnika”, to jest u Gružu, u Hotelu Petra.¹⁹ Uređivanjem rukopisa pjesnikovih bilješki, koje su izdane u knjizi *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*, rukovodio je Lóránd Kabdebó. U pogovoru piše kako je rukopis često sadržavao netočnosti i bio oštećen.²⁰ Kod bilješke uz pjesmu *Dalmácia tücskeihez* (Cvrčcima Dalmacije) nalazimo primjedbu kako je u rukopisu više imena mjesta netočno napisano.²¹ Zato nije čudno da je i ime hotelu netočno. Istraživanjem na terenu došli smo do saznanja da je to »Hotel Petka«. Tomu je, osim nečitljivoga rukopisa – zbog kojeg je k čitano kao r – mogla pridonijeti i činjenica da priređivačima ime Petka nije značilo ništa, dok je Petra bilo prihvatljivo rješenje. Hotel se nalazio, i danas je, u

¹⁵ *Cit. dj.* 84.

¹⁶ *Harminchat év*, 498.

¹⁷ *Cit. dj.* 423.

¹⁸ Szabó, 399.

¹⁹ *Cit. dj.* 64.

²⁰ *Cit. dj.* 359.

²¹ *Cit. dj.* 414.

luci Gruž, preko puta Lapadskoga poluotoka na kojem su brežuljci Velika Petka i Mala Petka, pa se može pretpostaviti da je hotel dobio ime po njima. Hotel je otvoren 1867.²², a obnovljen 1893. godine.²³ Krajem 1933. i početkom 1934. u potpunosti je obnovljen. U svih 65 soba uvedena je tekuća, hladna i topla voda, centralno grijanje te je nabavljeno »fino pokućstvo«.²⁴ Tijekom pjesnikova drugog boravka u Dubrovniku hotel je mogao udovoljiti njegovim zahtjevima što se udobnosti i čistoće tiče, no on je, bez obzira na to, iz drugih razloga tražio smještaj bliže starom gradu. Stara zgrada ovoga hotela oštećena je bombardiranjem na kraju Drugog svjetskog rata, pa je od 1958. do 1961. sagrađen novi hotel istog imena. Zbog ratnih zbivanja tu su bile 1991. godine udomljene izbjeglice i prognanici. Obnovljen je 1998. godine i danas je u funkciji pod imenom Petka.²⁵

Kako su javili razglednicom napisanom pjesnikovoj majci, iz Dubrovnika su otputovali vlakom u Sarajevo. U bilješkama iz knjige *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*, govoreći o tom putovanju, pjesnik se prisjeća: „Vraćajući se, doista smo putovali uskotračnom željeznicom Dubrovnik–Sarajevo²⁶ u noći punoj mjesečine, neprestano se čudeći zbog romantičnih planina, krajeva i vodopada. U zoru na stanici u Mostaru, gradu s velikim kamenim mostom²⁷ čak sam sišao s vlaka na koju minutu.”²⁸ Zatim govori o tome kako su stigli u Sarajevo, gdje su posjetili jednog poznanika. Bio je to Salih Tatarević, bivši debrecenski đak koji se, potpomognut od jedne

²² Ivan Jarak: *Kratka povijest hotela* (rukopis – uz odobrenje autora)

²³ *Dubrovnik sa starih razglednica*, Joško Belamarić... [et al.], Pula: ISC, Dubrovnik: Dubrovački muzej, Split: Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, glavno povjerenstvo, 1996, 304.

²⁴ Ivo Perić, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici od pojave parobrodarstva do 1941. godine*, Zavod za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Dubrovnik, 1983, 185.

²⁵ Jarak, *Cit. dj.*

²⁶ Namjera da se izgradi željeznička pruga koja bi povezala Dubrovnik sa zaleđem, pojavila se još sredinom 19. stoljeća. Nakon anektiranja Bosne i Hercegovine Austro–Ugarskoj Monarhiji 1878. godine, smatrajući i njezinim interesom izgradnju željezničke pruge, Općinsko vijeće u Dubrovniku dalo je izraditi nacrt širokotračne željeznice Dubrovnik – Mostar – Sarajevo. Godine 1884. Dubrovčane je iznenadila vijest austrougarskog Ministarstva rata i Ministarstava financija da se pruga prema moru gradi kao uskotračnica. Izgradnja je završena 1901. godine. Zadnja stanica bila je Zelenika, a od Uskoplja je igraden odvojak do Gruža.

²⁷ Most je od 1557. do 1566. izgradio turski građevinar Hayruddin. Za vrijeme rata godine 1993. je granatiran. Obnovljen je i otvoren 2004.

²⁸ Szabó, 64.

naklade, u Debrecenu školovao i stanovao zajedno sa Szabóom. Poslije je u Budimpešti završio fakultet i postao stomatolog pa se vratio u Sarajevo. Budući da su se rastali prije dvadeset godina, točnije 1918, pjesnik ga je teško pronašao; u Sarajevu su proveli tri dana.

Iz knjige *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések* saznajemo da su stanovali u hotelu, ali nije zabilježeno u kojemu. Na jednoj kuverti nalazi se adresa Tatarevičeve zubne ambulante: Sarajevo, Vojvode Stepe obala 2.²⁹ To je današnja Obala Kulina bana koja se sjeverno od Miljacke proteže od Vijećnice do Alipašine ulice. Tatarevičeva se ambulanta, možda i stan, nalazila – i prema današnjim kriterijima – u najljepšem dijelu grada, blizu Bašćaršije. O znamenitostima grada ne doznajemo puno, iako spominje da su ih razgledali. Tatarević ih je vodio po gradu. Bili su „u bazaru, džamijama, na muslimanskom groblju i obroncima planina koje s obje strane prate sarajevsku rijeku.”³⁰ U dnevniku Male Kláre od ova je dijela puta opisano samo polagano udaljavanje vlaka od morske obale i konačno nestajanje mora. Ni u njezinu dnevniku, ni u bilješkama Lőrinca Szabóa ne može se naći podatak o tome kako su nastavili put od Sarajeva do Budimpešte. Najvjerojatnije su putovali do Slavenskog Broda odakle su preko Zagreba, ili preko Vinkovaca, a zatim preko Subotice nastavili put kući.³¹

Za vrijeme prvog putovanja po istočnom Jadranu iznimno ga je dojmilo cvrčanje cvrčaka. Rezultat toga je pjesma *Mosztári tücsök* (Mostarski cvrčak). Ne može se ustvrditi je li ju napisao još tijekom putovanja, nakon samoga doživljaja ili nakon što je stigao kući. Supruzi, koja je mjesec dana nakon povratka s putovanja Jadranom bila na odmoru u mjestu Csobánka³², 28. srpnja 1932 pisao je sljedeće: „Puno sam radio na pjesmi »Cvrčak«, (...)”³³. Pjesmu je pod naslovom *Tücsök* (Cvrčak) objavio list »Pesti Napló« 31. srpnja 1932., međutim već u

²⁹ Knjižnica Književnog muzeja Petőfi, Sitne tiskovine, Ostavština Lőrinca Szabóa.

³⁰ Szabó, 64.

³¹ *Red vožnje železnica, rečne, morske i vazdušne plovidbe i važnijih inostranih veza*. Generalna direkcija Državnih železnica, Beograd, 1927. jun. Vidi priloženu kartu na kraju izdanja.

³² Mjesto udaljeno oko 25 km sjeverno od Budimpešte.

³³ *Harminchat év*, 425.

sljedećoj pjesnikovoj zbirci pjesama nosi naslov *Mosztári tücsök* (Mostarski cvrčak).³⁴ Ona takoreći u jednom dahu prepričava sve dojmove stečene tijekom prvoga putovanja. Sastoji se od dvadeset i devet stihova, a svaki stih od deset slogova, to jest od pet trohejskih stopa. Kompozicija prati tijek putovanja. Ne dijeli se na kitice, ali svaka je rečenica jedna cjelina, a unutar tih rečenica svaka su četiri stiha manja cjelina. Opis polaska i putovanje do mora zauzimaju ukupno dvanaest stihova, zatim slijede četiri stiha opisanoga putovanja morem, a sljedeća su četiri ponovni susret s cvrčkom. Stih „Nas obojica sinovi smo kopna” naizgled remeti kompoziciju pjesme, ali je važan zbog iskaza. Zatim je u zadnjih osam stihova opis povratka i dolazak kući. Prva rečenica sastoji se od četiri stiha, i možemo je smatrati i invokacijom. Nakon oslovljavanja cvrčka, vjerna druga iz djetinjstva, dodjeljuje mu ulogu pratioca, u trenucima kada kreće na put, to mu daje stanovitu sigurnost. Sljedeća rečenica od osam stihova ima dvije manje cjeline: u prvoj prepoznamo putovanje kroz Mađarsku, u drugoj nepoznate krajeve Gorskog kotara, pa zatim i otoke, gdje je uloga cvrčka pratioca još značajnija. Sljedeća rečenica od osam stihova također se može raščlaniti u dvije cjeline. Prva četiri stiha opisuju plovidbu morem. To što ovdje pjesnika ne prati cvrčak moglo bi nagnati na pomisao da će u tom dijelu zavladati nesigurnost. No, Szabó bio je očaran morem, što se vidi iz činjenice da su za vrijeme ljetovanja u Opatiji 1934. nastale dvije pjesme o moru. U pjesmi *Mostarski cvrčak* upravo opis mora zauzima središnji dio, čime se i na taj način izražava njegov doživljaj. Ljuljanje vode koje nas podsjeća na nešto bezvremeno i beskonačno, glazba koju je ono prouzrokovalo i motiv kreštanja galebova (susrest će se i u drugim pjesmama) neutraliziraju osjećaj „plave nesigurnosti”: dapače, ta nesigurnost zbog spomenutih pojava i plave boje mora nije nimalo neugodna. U drugom dijelu rečenice opisana je radost ponovnog susreta s cvrčkom nakon avanture bez njegove pratnje. Stih „Nas obojica sinovi smo kopna.” sažima morsko iskustvo. Ta, na prvi pogled nasilno umetnuta rečenica razbija

³⁴ Szabó, 393.

simetričnost pjesme, ali je ujedno njezin vrhunac, i djeluje smirujuće. Ona vodi i do spoznaje da ako je netko stanovnik kopna, poput pjesnika i cvrčka, taj se tamo osjeća sigurno, osjeća se kod kuće. Lőrinc Szabó, kao i svi mi, mora prihvatiti osnovno pravilo ljudskog vladanja/života da moramo nekamo pripadati, što je određeno samim time gdje smo se rodili. Pjesnikovo poistovjećivanje s cvrčkom upućuje na njihov pjesnički poziv, i pjesnikovo prihvaćanje tog poziva. Sljedećih osam stihova, kao treći dio, nisu identični s razmjernom podjelom prvih dvaju dijelova. Naime, na putovanju kući u prvih šest stihova osim gradova kojima su prošli (Mostar se samo spominje, a Sarajevo ne unatoč tomu što su tamo proveli tri dana) cvrčak pratilac puno je intenzivnije nazočan. Dok je u prvom dijelu bio drug, sada je prijatelj, štoviše brat, čime se nastavlja misao koja je bila vrhunac pjesmi. Zbog toga je opis povratka kući duži, unatoč tomu što završni dio putovanja običava biti manje zanimljiv. U zadnja dva stiha, povratkom kući, zaokružuje se kompozicija pjesme. Ta komponiranost odnosi se i na vrijeme. Pjesma započinje iz vremena davno prošlog djetinjstva, samo putovanje opisano je također u prošlom vremenu. Shvativši svoje „zajedništvo s cvrčkom” prelazi se u sadašnje vrijeme i prihvaćanje sudbine nosi sa sobom ne samo kući već i u budućnost. Ezopov skakavac pa zatim La Fontaineov cvrčak simboli su nemarnosti. Kada se međutim Lőrinc Szabó prihvati zajedništva sa cvrčkom, tada on u njegovu pjevu osjeća neopterećenost brigama i s time se želi identificirati. Tu će misao još dublje izraziti pjesma *Dalmácia tücskeihez* (Cvrčcima Dalmacije).

Drugo putovanje lako možemo rekonstruirati iz pisama upućenim supruzi, ali postoje i dva pisma napisana Erzsébet Korzáti, koja će nam isto tako pružiti neke informacije. Na to je putovanje pošao sa sinom uvečer 9. srpnja 1937. Drugog dana poslije podne već piše pismo supruzi i detaljno izvještava o putovanju vlakom, o doživljaju kad su ugledali more, o problemima i nerviranju oko kupnje brodskih karata. Naime, on je računao da će na njih dobiti popust, ali kada se na licu mjesta ispostavilo da neće, očekivao je da će tijekom ljetovanja imati

novčanih poteškoća. Osim toga, vjerojatno je planirao kako će tijekom putovanja biti kao i prvi put, no otkrio je da je putovanje brodom, koje je prošli put trajalo četiri dana, sada skraćeno na samo jedan dan, pa će usputne stanke biti jako kratke ili ih uopće neće biti. Kupio je karte do Budve jer je čuo da je to lijepo i mirno mjesto. Dok brod bude stajao u Dubrovniku, u putničkoj je agenciji »Putnik« planirao podići novac koji ga je tamo čekao, i on mu je sada, kad je za karte morao platiti više od predviđenog, bio prijeko potreban. Doznajući da će brod samo nakratko pristati u gruškoj luci, mislio je da zbog udaljenosti od grada i radnog vremena putničke agencije neće moći doći do novca. Zbog toga, iako je nakon dolaska nakratko bio oduševljen, sada, dok piše pismo, loše je raspoložen i smatra da je ovo drugo putovanje, za razliku od prvog, praćeno nizom nesretnih okolnosti. Iz toga što spominje kako su ručali u restoranu »Lipa«, možemo zaključiti da je i supruga poznavala restoran još s prvog putovanja jer je »Lipa« i tada postojala, kako to arhivska istraživanja dokazuju.³⁵ Radi se o zgradi Vilhar sagrađenoj koncem 19. stoljeća, a i danas stoji u svojoj ljepoti. Za vrijeme Szabóeva posjeta Sušaku ona je bila na Masarykovom šetalištu. Danas je to Šetalište Andrije Kačića Miošića, br. 5 i 6. Ulaz u restauracija »Lipa« nije bio sa Masarykovog šetališta, već sa stražnje strane, iz Tomislavove ulice, današnje ulice Milana Smokvine.³⁶ U sredini zgrade nalazilo se dvorište. Zgrada je imala veće dvorište i s bočne strane. U dvorište se ulazilo s Masarykovog šetališta. Šime Karaman vjerojatno je u tom dvorištu sagrađio sjenicu. Možemo

³⁵ Okružni sud Sušak osnovan je 1932. godine, ali pohranjuje registracije tvrtki od 1900. O osnivanju restorana »Lipa« ne raspolaže dokumentima, ali pohranjuje nacрте za građevinske i izvedbene dozvole iz 1928. godine koje su nasljednici Dušana Vilhara predali za dogradnju gospodarske zgrade ucrtane na karti Sušaka na zemljišnoj čestici br. 2234. Nadalje, raspolaže nacртima koje su isti nasljednici predali Gradskom poglavarstvu Sušaka za adaptaciju prizemlja zgrade 1930. godine. Na tom nacrtu već je ucrtan restoran. Vidi: Državni arhiv u Rijeci (DAR), JU 48, Građevinske i izvedbene dozvole, br. 3, 12/1928, br. 85, 86/ 1930, Kut. 6, 8. Nadalje, pohranjuje molbu od 19. lipnja 1936. u kojoj gostioničar iz Sušaka Šime Karaman, rođen 1888. u mjestu Krilo Jesenice, kotar Split, traži dozvolu od Gradskog poglavarstva Sušak za izgradnju sjenice u dvorištu restauracije »Lipa« na zemljištu nasljednikâ Vilhara, Masarykovo šetalište u Sušaku, a molbi prilaže i nacrt sjenice. Građevinska dozvola izdana je 8. srpnja 1936. Vidi: DAR, JU 48, Građevinske i izvedbene dozvole, br. 113/1936, Kut. 17. Okružni sud u Sušaku odlukom od 26. listopada 1939. god. daje dozvolu Ani Žirovnik, rođenoj u mjestu Rečice, općina Bled, sa stanom u Sušaku za vođenje restauracije »Lipa« sa sjedištem u Sušaku, Masarykova 9, što je objavljeno i u Narodnim novinama, br. 174/40. 2. kolovoza 1940. Vidi: DAR, PR 7, In Reg. III. 677. Kut.

³⁶ Vidi: Državni arhiv u Rijeci (DAR) Kartografska zbirka, Planovi Rijeke i Sušaka, kut. 7.

dakle pretpostaviti da je Lőrinc Szabó sa suprugom i kćeri vjerojatno ručao u restoranu Vilharova nasljednika, te da je i sa sinom bio gost istog restorana, tada već u vlasništvu Šime Karamana. Iz pisma napisanog nakon ručka u »Lipi« doznajemo da su gledali utovar robe na velike teretne brodove i da su tražili Sándora Hunyadyja (1890.–1942.), romanopisca i dramatičara, pjesnikova kolegu novinara, ali se, iako ih je on potražio telefonom u »Putniku«, nisu našli. Nakon ručka i pisanja pisma ipak su se oraspoločili. U subotu, 10. srpnja, u 16 sati krenuli su iz Sušaka. U Dubrovnik su stigli u nedjelju u pola pet poslijepodne, a 12. srpnja poslijepodne supruzi je pisao drugo pismo. U njemu prepričava jednodnevno putovanje brodom, stalno se osvrćući na prvo putovanje. Najprije piše da plove brodom »Zagreb« koji je, slično brodu »Ljubljana«, poznatome s prvog putovanja, moderniziran pa je jako dobar i lijep, a kabina je odlična. Prvi snažan dojam pružilo je more: „A onda more! Brod je, na žalost, samo rijetko i nakratko stao. Crikvenicu smo vidjeli s mora. Slijedili su otoci, igra valova i sve što je pri tome lijepo i zanimljivo. /.../ Pratile nas je mnoštvo galebova.”³⁷ Uvečer, nešto poslije osam, stigli su na Rab, gdje je sve bilo još ljepše no što je bilo prvi put. Pjesnik je i svojem sinu pokazao mjesta što ih je vidio prije pet godina. Klupa u koju je tada urezao slovo K i rimski broj dva, više nije bila tamo. Na njezinu mjestu stajala je nova klupa. Nakon što su na brzinu obišli poznata mjesta, vratili su se na brod: „Stajali smo pored ograde gornje palube i gledali večernju gužvu. Mogu Ti reći da se tako lijep prizor ne može naći ni u Veneciji.”³⁸ Sutradan u četiri sata ujutro samo su nakratko stali u Šibeniku pa ga nisu mogli razgledati, ali su se u Splitu ipak iskrcali. Naprema šest sati, koliko su imali prvi put, sada im je za razgledavanje ostalo tek pola sata. Prvo su, kako piše, „doručkivali na obali u jednoj mornarskoj krčmi”³⁹ gdje je posluša – unatoč zloglasom nazivu mornarske krčme – bila iznimno uljudna i susretljiva jer su u posebnoj zdjeli u hladnoj vodi pokušavali rashladiti Lócijevu prevruću kavu. Nakon toga,

³⁷ *Harminchat év*, 491.

³⁸ *Cit. dj.* 491.

³⁹ *Cit. dj.* 492.

ostalo je malo vremena za razgledavanje. Ipak, „kroz tržnicu skoknuli smo u Dioklecijanovu palaču, dijete je pomilovalo sfinđu [na Peristilu, op.a.], pogledalo ogroman biskupov kip⁴⁰ [kip Grgura Ninskog, op. a], otišli smo još i na Francusku obalu⁴¹ i bili smo pod prvim Lóci- i tata-palmama [za vrijeme prvog putovanja tako su nazvali palme na obalnom šetalištu op. a.]”⁴². Valja primijetiti da je Lőrinc Szabó bio dobro upoznat sa gradskim znamenitostima. Putujući dalje, samo su iz daleka vidjeli „grad na Makarskoj rivijeri u polukrugu jedne uvale”⁴³. Po spomenutoj polukružnoj uvali može se pretpostaviti da je riječ o Makarskoj. U podne su pristali u luku grada Korčule, ali samo na deset minuta. Tu su bili i prilikom prvog putovanja. Grad opisuje s nekoliko riječi: „Prelijepi mali grad s kamenim zidinama na jednom kružnom poluotoku otoka [Korčule op.a.], čudesno lijepo mjesto. (...) odlučio sam da ćemo se ovamo obvezno vratiti. Tišina, mir, more, starine i relativno niske cijene, Bogu iza leđa.”⁴⁴

Stigavši u Dubrovnik, nalazio se pred dvojnom gdje naći smještaj. Razmišljao je o Lapadu ili o otoku Lopud ili čak o Kuparima. Na kraju su „se smjestili u jednoj sasvim novoj, maloj kući, u pansionu Stefany između glavnog Dubrovnika i Lapada, na vrhu brda. Pred nama je dobar komad mora, u okolici se sada gradi ludim tempom, kuća je otvorena 1. srpnja, domaćini su jako gostoljubivi i dragi. Put do obale mora, koja je ovdje, naravno, kamenita i šljunkovita, spušta se među užasno strmim stijenama. Plaža je zatvorena uvala polukružna oblika. (...) Sav je namještaj nov, moderan, uredan, iako je sve skromno a dvorište (terase) je tek na $\frac{3}{4}$ gotovo.”⁴⁵ Poslije je naveo adresu: Put Vojnovića. Kućni broj nije napisao i, kako bismo doznali gdje se točno nalazio taj pansion, kao i plaža na koju su išli na kupanje, istraživali smo u Državnom arhivu u Dubrovniku te smo došli do sljedećih podataka. Pritom je bila

⁴⁰ Spomenik Grguru Ninskom nalazio se do 1954. na Peristilu, 1957. godine je postavljen na današnjem mjestu izvan zidina Dioklecijanove palače u blizini sjeveroistočnih, tj. Zlatnih vrata.

⁴¹ Današnja Obala hrvatskog narodnog preporoda, popularno nazvana Riva.

⁴² *Harminchat év*, 492.

⁴³ *Cit. dj.* 492.

⁴⁴ *Cit. dj.* 493.

⁴⁵ *Cit. dj.* 493-494.

bitna činjenica koju spominje pjesnik da se u susjedstvu nalazio hotel »Bellevue«, što vrijedi za danas, a u to vrijeme on bio samo pansion i na popisu hotela i pansiona u Dubrovniku iz 1938. godine Pansion »Stefany« nalazi se odmah poslije pansiona »Bellevue«, ali su oba bez adrese. Pansion »Stefany« raspolagao je sa 17 postelja (što odgovara pjesnikovoj procjeni od otprilike osam soba). Pansion nudi samo potpuni pansion, što za jednu osobu iznosi 60-85 dinara. (Lőrinc je Szabó supruzi također pisao da je za njih dvojicu platio ukupno 110 dinara). Iz popisâ hotela doznajemo još da je pansion imao kupaonice i tekuću vodu. Na gradskom planu, koji je priložen uz popis, ucrtan je samo pansion »Bellevue«, dok se »Stefany« ne spominje.⁴⁶ Pansion »Stefany« s adresom Put Iva Vojnovića (kućni broj nije naveden) nalazi se na popisu ugostiteljskih objekata dubrovačkog područja. Angela Pretner navedena je kao vlasnica.⁴⁷ U kasnijim sličnim izdanjima nema popisa dubrovačkih hotela i pansiona. To djelomice objašnjava činjenica da su u 1938. i 1939. godini ostvareni izvrsni turistički rezultati, zbog toga se broj prenoćišta u velike povećao, gotovo udvostručio.⁴⁸

Istraživanjem na terenu došli smo do zaključka da se pansion »Stefany« nalazio u obiteljskoj kući na Putu Iva Vojnovića na današnjem broju 5 i 5a. Sadašnji vlasnici kuće, obitelj Šarić, tvrde da je prethodni vlasnik svoju kuću dao u najam te da je najmoprimac otvorio negdašnji pansion »Stefany«. Stariji ljudi koji već duže vrijeme stanuju u okolici, potvrdili informaciju da je u dotičnoj kući prije Drugog svjetskog rata bio pansion. Spomenuti podaci podupiru tvrdnju da je zgrada pod kućnim brojem 5 i 5a traženi objekt. Roditelji sadašnjih vlasnika kupili su kuću 1940-ih godina od stanovitog Tome Miša. On je još 1931. godine tražio građevinsku dozvolu za izgradnju nove kuće na vlastitom zemljištu kupljenome od Samostana Gospe od Milosrđa, upisanom u dubrovačkom zemljišnoknjižnom odjelu, kao čestica zemlje br. 537. No, ni na odluci od 26. lipnja 1931. kojom se dopušta izgradnja, ni na

⁴⁶ *Dubrovnik. Kratke upute u vezi sa dolaskom i boravkom u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1938.

⁴⁷ *Dubrovački informator. Vozni redovi i tarife*, Dubrovnik, 1938, 68.

⁴⁸ Ljubo J. Mihić, *Dubrovačko primorje. Uslovi i razvoj turizma*, Dubrovnik, 1975, 237.

dokumentu kojim se dopušta uporaba novoizgrađenoga objekta od 16. lipnja 1934., nema kućnog broja.⁴⁹ Vlasnik je poslije dvije godine opet tražio građevinsku dozvolu, taj put za nadogradnju i dogradnju kuće, što mu je odobreno 14. listopada 1936. Već 15. svibnja 1937. od Gradskog poglavarstva traži komisijski pregled i dozvolu za uporabu jer, kako piše, kuća mu „hitno služi za upotrebljenje”. Međutim, prema zapisniku Građevinskog odbora gradnja nije izvedena po odobrenim nacrtima, i od njega se traže novi nacrti koji odgovaraju stvarnom stanju. Nakon što je taj uvjet zadovoljen, odlukom od 12. kolovoza 1937. dopušta mu se uporaba objekta. U toj se odluci prvi put pojavljuje kućni broj – broj 1.⁵⁰ Navedeni dokumenti potvrđuju pretpostavku po kojoj je kuća na Putu Iva Vojnovića pod brojem 5 i 5a mogla biti pansion »Stefany«, kao što tu tvrdnju potkrepljuje i pismo Lörinca Szabóa gdje piše supruzi da su odsjeli u pansionu otvorenome netom prije njihova dolaska. Podaci dokazuju da je u vrijeme pjesnikova boravka vlasnik kuće bio Tomo Miš.

Podaci Zemljišnoknjižnog odjela Općinskog suda u Dubrovniku također potvrđuju činjenicu da je parcela na kojoj je izgrađena dotična zgrada, od 1929. do 1940. (prema tome i 1937.) bila u vlasništvu Toma Miša i nju je obitelj Šarić 1940. g. od njega kupila. U posjedovnici zemljišnoknjižnog izvotka piše da se na čestici zemlje 537/18 nalazi kuća pod brojem čest. zgr. 623, a u istom izvotku u teretovnici je uknjiženo pravo najma – zakupa na ime Stefanije Sile (supruga Vjekoslava Sile) i Vjekoslava Sile na teret čest. zem. 537/18 i zgrade 623 »Pansion Stefany«, i to za razdoblje od 5 godina – od 1. 6. 1937. do 31. 5. 1942. Na osnovi toga sa sigurnošću možemo tvrditi da se pansion »Stefany« nalazila u kući na adresi Put Iva Vojnovića 5 i 5a, što ime zakupnice Stefanije također potvrđuje.⁵¹ U kakvoj su vezi bili zakupnici kuće s Angelom Pretner, koja je navedena u popisu dubrovačkih ugostiteljskih objekata, vjerojatno će i dalje ostati nejasno.

⁴⁹ Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Općina Dubrovnik, Građevinski planovi 1837–1957. I. dio, 1931. god. Kut. 103, br. 2.

⁵⁰ Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Općina Dubrovnik, Građevinski planovi 1837–1957. II. dio, 1936. god. Kut. 123, br. 4.

⁵¹ Zemljišnoknjižni uložak br. 953 Katastarske općine Gruž

Za otkrivanje „kućne plaže” pomažu nam piščeva pisma: „Do mora vodi kameni, šljunčani put među užasno strmim stijenama. Kupalište je zatvorena uvala polukružnog oblika (...)”⁵² Drugi dan su sišli tamo: „Jutros smo (...) sišli na »kućnu plažu«. Dobar turizam! Prekrasno, čisto, mirno more bez vjetrića, i strahovite stijene. Na asfaltiranom dijelu plaže koji pripada susjednom Bellevue-u može se kupati za 1 dinar.”⁵³ Na osnovi toga možemo ustvrditi da „kućna plaža” nije bila plaža današnjeg hotela »Bellevue« već se najvjerojatnije nalazila u onoj maloj uvalici što je na karti nacrtala kuće iz 1931. ucrtana kao Draga od Gospe od Milosrđa.⁵⁴ Na planu grada Dubrovnika danas nema te uvale.⁵⁵ Godine 1968. u njoj je sagrađen Hotel Libertas pa je zbog te izgradnje teren vjerojatno potpuno promijenjen, a uvalica je nestala. Za vrijeme agresije na Dubrovnik 1991. granatiran je i Hotel Libertas, a kasnije potpuno devastiran. Unatoč pokušajima da se ponovno izgradi (trenutno je u vlasništvu turskoga hotelskog lanca Rixos), hotel još uvijek nije izgrađen. Sudeći po radovima, može se naslutiti da će se izgled uvale još više promijeniti tako da ćemo sliku mjesta pjesnikova kupanja moći još teže zamisliti.

U većem dijelu svojih pisama Lőrinc Szabó piše o tome kako je Lóci i što radi jer pretpostavlja da majku prvenstveno to zanima, ali nailazimo i na opis grada. Prije svega piše o onome što je novo u odnosu na stanje od prije pet godina. Na osnovi onog što su vidjeli putujući tramvajem do pansiona te išavši prvi dan u stari grad ili dok su drugi dan prijepodne išli na plažu u uvalu Sumartin, supruzi piše sljedeće dojmove: „Božanstveno je lijep ovaj grad. Puno je ljepši nego što je bio, bogatiji. Kakvi hoteli, privatne palače! Svugdje su ploče: »Soba–Zimmer!« (...) Vile, pansioni, gole planine, bujni vrtovi (...) sobe za iznajmljivanje i auti.”⁵⁶ Pjesnik je očito fasciniran gradskom vrevom, koja se vjerojatno povećavala iz godine u godinu. Prva dva dana razgledali su stari grad i staru luku. Ljepotom staroga

⁵² *Harminchat év*, 493.

⁵³ *Cit. dj.* 495.

⁵⁴ Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Općina Dubrovnik, Građevinski planovi 1837–1957. I. dio, 1931. god. Kut. 103, br. 2.

⁵⁵ *Dubrovnik. Plan grada*, Turistička naklada d.o.o., Zagreb, 2002.

⁵⁶ *Harminchat év*, 494–495.

grada oduševljen je ne samo pjesnik već i njegov sin. Svojevrsnu draž svemu tome daju i golubovi, koje Lóci želi hraniti. U »Putniku« su podigli novac zbog kojeg su prekinuli putovanje. »Putnik« se tada nalazio na Stradunu, to jest na Placi, na desnom uglu Zamanjinove ulice u Linardićevoj radnji.⁵⁷ Kao i za vrijeme prvog putovanja, navratili su u kavanu »Dubravku« na sladoled. To najomiljenije okupljalište Dubrovčana na Pilama otvoreno je 1836. godine i od tada kontinuirano radi.⁵⁸

Kako je Lóric Szabó ljetovao sa sinom, iako su razgledavali i uobičajene znamenitosti, u središtu njihove pozornosti bilo je uglavnom ono što bi svako dijete zanimalo. Ono što smo zapazili u dnevniku Male Kláre, i ovaj se put ponavlja. Često se spominju poznate i nepoznate biljke i voće: „Ne možemo se načuditi vegetaciji: mnoštvo palma, divljih kaktusa, agava i smokava.”⁵⁹ Ili: „(...) bujni vrtovi, palme, smokve, grožđe (...)”.⁶⁰ Pa nakon toga: „Šetali smo po Lapadu. Narezali smo smokve i nar koje smo ubrali s drveta.”⁶¹ Naravno najzanimljivije je bilo kupanje. Nakon izviđanja terena kod „kućne plaže”, odlaze se kupati u uvalu Sumartin, gdje je pješčana plaža za koju su znali još s prijašnjeg ljetovanja. Nakon uporna nagovaranja, Lóci je konačno ušao u vodu: „Za minutu se sprijateljio sa slanim valovima, prskali su jedno drugo [s njima je bila jedna djevojčica, kćer i unuka domaćinâ op. a.], ronili, natjeravali se, plivali na golemoj, drvenoj karici, sunčali se, ljuljali se na ručama, sušili se iza zgrade kupališta, jeli, Lóci je htio po drugi put u vodu (...) Nad glavama nam kružio jedan avion, avion za vodu (za vrijeme doručka niže je plovio jedan ratni brod).”⁶² Pjesnik ističe kako je na lapadskoj plaži izvrstan pijesak i oprema, što opravdava reklamne oglase u tadašnjem

⁵⁷ Perić, 143. Jedan od osnivača »Putnika« – a. d. za promet putnika i turista bio je dubrovački Savez društava i institucija za unapređivanje prometa stranaca. Savez je imao svoj Putnički ured u zgradi Slavenske banke kod Kneževa dvora, a od rujna 1925. u bivšoj Lindrićevoj radnji na Placi. Radno vrijeme uredu bilo je od 9 do 12 i od 15 do 19 sati.

⁵⁸ *Cit. dj.* 41. i *Dubrovnik sa starih razglednica*, 305.: Kavana je otvorena 1836. Njen vlasnik bio je Nikola Birimiša pa su je zvali po njegovom prezimenu, iako je imala službeni naziv Caffè all' Arciduca Federico (Nadvojvoda Friedrik), a potom Nadvojvoda Maksimilijan. Kasnije je nazvana Dubravka. Godine 1921. je preuređena. Godine 1991. granatirala ju je JNA. Danas također radi na istom mjestu.

⁵⁹ *Harminchat év*, 494.

⁶⁰ *Cit. dj.* 495.

⁶¹ *Cit. dj.* 500.

⁶² *Cit. dj.* 495.

dnevnom tisku koji obećavaju dobru opremljenost tog kupališta. Iz njegova opisa, ali još više iz teksta oglasa, možemo vidjeti kako oprema plaže ne samo da je ravna današnjoj već ju u ponečemu i nadmašuje.⁶³ Sljedeći put išli su na „kućnu plažu”. Ovdje se dogodila nezgoda. Naime, Lóci je pao i ozlijedio se. Opis događaja prethodnog dana pjesnik završava rečenicom kojom doslovce proriče takav ishod sinova ponašanja: „Lócijevo ponašanje zahtijeva da budem na raspolaganju dvadeset i četiri sata na dan. Pravo je Božje čudo što je još živ, tu usred velikih voda i stijena.”⁶⁴ Pismo upućeno Erzsébet Korzáti nekoliko dana kasnije također otkriva pjesnikove brige zbog Lócijevih nestašluka: „Pa još zamisli da je ovo lakoumno, neposlušno i nestašno malo derište, ovdje gdje su same stijene i samo more, već dva tjedna svakih četvrt sata uspijevalo izbjeći ozbiljnu smrtnu opasnost.”⁶⁵ Opisani događaji vjerojatno su poslužili kao osnova za pjesmu *Lóci és a szakadék* (Lóci i provalija) nastalu za vrijeme ljetovanja.

U Dubrovniku je bilo prometno. Lőrinc Szabó je opazio mnoštvo automobila. Iz njegovih pisama – kao i iz citiranog oglasa – saznajemo kako je u to vrijeme u Dubrovniku prometovao tramvaj, ali saznajemo i to da su upravo za njihova boravka otvorili autobusnu liniju do Lapada. Ipak, najviše spominje putovanje tramvajem: nakon što su stigli u grušku luku, išli su tramvajem do pansiona. U stari grad uglavnom su odlazili pješke. To bi trajalo petnaestak minuta. Ako su htjeli poći tramvajem, morali su 2-3 minute ići pješke do stanice, a zatim tramvajem 4-5 minuta. Za odrasle karta je stajala 2 dinara, za djecu 1 dinar. Na plažu u Sumartin su prvi put išli pješke, čak je i napisao kako su pješačili četrdeset i pet minuta. Kada su nakon sedam dana ponovo išli tamo, taj su se put poslužili novootvorenom autobusnom linijom.

⁶³ U dnevnom listu *Dubrovnik*, Godina XXIV. 29. maj 1937. objavljen je oglas pod naslovom Kupalište Sumartin – Lapad. On sadržava sljedeći tekst: „Velika pješčana plaža, osobito ugodno za neplivače i djecu. 180 kabina i tuševi sa slatkom vodom stoje gostima na raspolaganju. Restauracija, kafana, buffet, trafika. Veliki Tenisplatz, Ping pong, Gimnastičke sprave, naprava za učenje plivanja, gondole, boče i. t. d. Fotograf, brijač, i maseur stoje u sezoni gostima na raspolaganju. Kupalište je osposobljeno propisnom mrežom i čuvarom u barci. Tramvajska veza. Telefon broj 246.”

⁶⁴ *Harminchat év*, 497.

⁶⁵ *Huszonöt év. Szabó Lőrinc és Vékesné Korzáti Erzsébet levelezése*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2000, 313.

Od stranih jezika Szabó je govorio njemački pa se pomoću njega sporazumio s nosačem, koji im je preporučio pansion i odveo ih do njega. S domaćinima u pansionu nekako se mogao sporazumjeti na njemačkom. Od ukućana spominje samo stariju i mlađu ženu – majku i njezinu kćer. Pjesnik je vjerovao da su one Hrvatice iz Sušaka, da je majka tamo prodala pansion i u Dubrovniku izgradila drugi, no mi smo ustanovili da pansion zapravo nije njihovo vlasništvo. Saznajemo da su za ispomoć imali jednu djevojku; ona je donekle znala njemački, ali i mađarski. U kući su bile i dvije djevojčice od 9 ili 10 godina. Često je spominjao jednu od njih; mala Marija išla je s njima na plažu i družila se s Lócijem. On je stekao iznimnu popularnost među domaćinima, vjerojatno i zbog toga što je, nakon pokušaja sporazumijevanja rukama i nogama, iskoristio iz knjige netom stečeno skromno znanje hrvatskog jezika i progovorio: „Mohin voda! (Molim vode!)”⁶⁶ Druga riječ koju su naučili i često su se njome koristili je – sladoled – jer, kako piše, Lóci je stalno tražio sladoled.

Pjesnik je još u Rijeci, na početku putovanja planirao kako će brodom otputovati i dalje od Kotora, gdje je prvi put bio sa ženom i kćeri, sve do Budve jer, kako je čuo, „to je izvrsno, lijepo mjesto koje nije toliko prometno”⁶⁷. No, zbog već spomenutih poteškoća u Dubrovniku morali su prekinuti putovanje. Supruzi piše da je čuo kako u Budvi boravi jugoslavenska kraljica, pa je grad zbog njezine sigurnosti pun detektiva, a stranci ga napuštaju, pa je i on odustao od toga da im Budva bude krajnji cilj putovanja i odlučio se za Dubrovnik. No, mogućnost jednog kratkog izleta na nešto južnija mjesta ipak nije odbacio. Da zbog raznoraznih priča vezanih za Kraljičin boravak nije imao razloga mijenjati svoj prvotni plan, dokazale su vijesti u lokalnim novinama. One su izvijestile o dubrovačkom posjetu Kraljice Marije,⁶⁸ koja je 9. srpnja

⁶⁶ *Harminchat év*, 494. Izdanje netočno navodi izraz. Čitanje *mohin* umjesto *molim* uzrok je rukopisa koji se loše može čitati. Nedavno je rukopis iz ostavštine Lórinca Szabóa dospio u Književni muzej Petőfi i nakon pozornog promatranja nudi se čitanje *molim*. Druga riječ se u pjesnikovom rukopisu jednoznačno čita kao *voda*, što, naravno, proizlazi iz činjenice da ni pjesnik, a pogotovo njegov sin nisu mogli znati hrvatsku gramatiku.

⁶⁷ *Cit. dj.* 489.

⁶⁸ Kraljica Marija bila je udovica Aleksandra Karadorđevića I. (1888–1934), kralja Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, ubijenog u Marseilleu.

posjetila Lokrum, a u Dubrovniku je razgledala Stardun i Franjevačku crkvu.⁶⁹ U broju objavljenom 17. srpnja iste novine pišu da je kraljica ručala u Kneževom dvoru (doslovno u: Kraljevskom dvoru) te da je posjetila Katedralu.⁷⁰ Szabó nije htio otputovati na duže vrijeme u Budvu kako bi izbjegao eventualne neugodnosti zbog osiguranja Kraljičina posjeta Budvi, a zapravo se – vjerojatno i ne znajući za to – nalazio upravo na onim mjestima koja je ona posjetila, pri čemu nije imao nikakvih neugodnosti.

Nakon nekoliko dana, u četvrtak 15. srpnja, odlučili su nastaviti putovanje. Ukrcali su se na brod Lovćen (plovio je od Venecije do Budve i natrag) i otišli u Budvu odakle su se supruzi javili razglednicom. Iz onoga što je napisao na razglednici ne možemo doznati kakav je bio nastavak tog putovanja. No, nakon povratka u Dubrovnik iscrpno je izvijestio suprugu o zbivanjima tijekom trodnevnog izleta. Brod ih je prvo odveo u Zeleniku i, nakon što su putnike čamcem prebacili na obalu, nastavili su put. Poslije toga, brod je bacio sidro pred Budvom a putnike su motornim čamcem stigli na obalu i za razgledavanje imali su samo četrdeset i pet minuta. Dojmovi stečeni o tom gradu jezgrovito su izraženi: „To je zanimljivo, divlje malo mjesto sasvim na jugu.”⁷¹ Zatim je brod, već pri povratku u Veneciju, svratio u Boku kotorsku i ostao preko noći u Kotoru. Smjestili su se u Hotel Stadt Graz gdje su i večerali. Za večerom i za vrijeme šetnje po osvijetljenom molu i ovdje se spominju oleandri i drva naranče. Sljedeći dan se jedan vozač ponudio da ih odveze autobusom u Cetinje. To nisu mogli odbiti pa su uživali u pravoj avanturi: „Dva sata smo se ljuljali na serpentinama planine Lovćen, vrtoglavi pogled! Cijela Boka se otvara ispod čovjeka. (...) na visini od 930 metara je klanac, zatim selo Njeguši, orančada i šljivovica u Grandu (hotel je poput mornarske krčme), jezivi crnogorski kraj, pa dalje gore na 1270 metara, zatim u jednu malu dolinu na 600-700 metara i tu je bilo Cetinje.”⁷² Pjesnika se dojmio grad jer se od njihova

⁶⁹ *Dubrovnik*, 10. srpnja 1937, god. XXIV, 3.

⁷⁰ *Dubrovnik*, 17. srpnja 1937, god. XXIV, 3.

⁷¹ *Harminchat év*, 498.

⁷² *Cit. dj.* 498.

prošlog boravka dosta razvio i po njegovu bi mišljenju tu vrijedilo ostati dan-dva. U Kotor su se vratili kroz Budvu istim autobusom. Sa serpentina su u daljini vidjeli Skadarsko jezero i planine u Albaniji. Na nižim predjelima pratilo ih je cvrčanje cvrčaka što će – kako ćemo to kasnije vidjeti – biti od velika značenja. Stigavši u Kotor, vidjeli su da su zakasnili na brod put Dubrovnika, stoga su nastavili putovati autobusom po obali Boke kotorske. Putovanje puno avantura pjesnik nije mogao detaljno opisati u pismu, ali ono se može zamisliti na osnovi detalja kada su, u jednom morskom zaljevu, skelom prešli s jedne strane na drugu. Stigli su u Zeleniku, mjesto za koje su još prethodni dan na putu za Budvu čuli od jednog Mađara koji je tamo putovao. Odlučili su da će taj dan ostati tamo. I doista, pohvale koje je Mađar dan prije rekao na račun Zelenike, osigurale su Lóciju nezaboravan dan jer se izvrsno zabavljao. Gradić je bio zadnja stanica uskotračne željeznice izgrađene 1901. Nedugo nakon dolaska željeznice, dr. Antal Magyar iz Budimpešte tu je izgradio svoje ljetovalište Zöld Tengerpart, to jest Zelena morska obala.⁷³ Vlasnik hotela je i u vrijeme pjesnikova dolaska bio Mađar. Time se vjerojatno može objasniti zašto je u Zeleniki bila cijela kolonija Mađara koji su ljetovali u jedinom ondašnjem hotelu – Strandhotel Zelenika. Vlasnik je hotela posljednji put u Budimpešti bio 1911., ali je čuo za pjesnika Lórinca Szabóa. Unatoč pohvalama, pjesnik je prilike u Zeleniki smatrao osrednjima, ali je bio oduševljen golemim, prelijepim parkom i oronulom, ali ipak krasnom zgradom koja je bila nalik nekakvoj tvrđavi i iz koje se doslovno moglo ulaziti u vodu. Treći dan, u subotu poslije podne – nakon što su pješke došli u Herceg-Novi – vratili su se u Dubrovnik turističkim brodom »Kosovo«, na kojem su također susreli puno Mađara. Kasno uvečer bili su u pansion. Kada su tek pristigli u Dubrovnik, u pansionu su bili jedini gosti, no u protekla tri dana, dok su bili na izletu, on se skroz popunio. Szabó je već prije izleta opazio da u gradu ima puno turista i da je kupalište u Sumartinu puno kupača. Nakon povratka s izleta bilježi podatak da je u ta tri dana u Dubrovnik pristiglo osam tisuća turista te da

⁷³ Rezső Havass, *Dalmácia*, Bp., Divald Károly Műintézetének kiadása, 1905, 123.

u gradu nema slobodnih soba. Kako znamo da je 1939. godine Dubrovnik imao 18765 stanovnika⁷⁴, onda je osam tisuća turista, i s obzirom na današnje prilike, svojevrsan rekord.

Nakon povratka, u nedjelju, 18. srpnja, dok piše supruzi, pjesnik već razmišlja o povratku kući. Planira ostati još dva dana, a zatim na povratku jedan dan provesti na Korčuli. Kako pri dolasku nije sreo svog kolegu, već spomenutog novinara Hunyadyja, namjerava ga posjetiti u Opatiji. Iz pisama supruzi možemo iščitati još mnoga pjesnikova opažanja. U vezi s vremenskim prilikama tijekom cijelog njihova boravka bilo je vruće. Unatoč tomu da je povremeno puhao jak vjetar, temperatura se nije snižavala. O prehrani također piše malo, samo tu i tamo govori o tome što su ručali; jedino je napisao da u pansionu kuhaju slično kao i oni sami kod kuće. Spominje i hotel »Palace« u Cetinju, gdje su za vrijeme izleta ručali – vjerojatno zbog konobara koji je bio Mađar i zbog poznate kuhinje. Jeli su pečeno pile, a zatim maline. I dok je bio na odmoru, Szabó je običavao nešto raditi. Ovaj put je sa sobom donio jedan kazališni komad o Byronu, *Bitter Harvest* književnice Catherine Turney. Prevodio ga je za budimpeštansko Nacionalno kazalište, a bit će prikazan u Komornom teatru Nacionalnog kazališta 12. listopada 1938.⁷⁵ Posljednje pismo završava gotovo tužno jer, kako piše, brinući se za sina nije imao ni jednu minutu mira pa se nije uspio odmoriti. Ipak, priznaje da mu je putovanje i u takvim okolnostima bilo od velike koristi.

O putu pri povratku doznajemo ponešto iz pisma koje je Lőrinc Szabó 20. srpnja napisao svojoj ljubavnici Erzsébet Korzáti, dok je bio na Korčuli. Za razliku od pisama supruzi, u kojima brižno opisuje gdje su sve bili (i ona sama prošla ista mjesta), ili zgone i nezgone vezane za Lócija, pismo Erzsébet Korzáti ne osvrće se na činjenice i zbivanja. U njemu je pjesnikovo raspoloženje puno sjetnije. Žao mu je što umjesto sina nije mogao povesti nju; štoviše, smatra da to što je njega

⁷⁴ *Dubrovnik sa starih razglednica*, 305.

⁷⁵ *Harminchat év*, 663. Prijevod je na mađarskom jeziku izdao Istraživački centar Lőrinc Szabó pri Sveučilištu u Miskolcu, Catherine Turney: *Keserű aratás*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004, (Szabó Lőrinc kiadatlan drámafördításai, 2).

poveo sa sobom nije bilo dobro rješenje jer se nije uspio odmoriti kako se nadao. Tješi se time da je barem izvršio roditeljsku obvezu. Tmurno raspoloženje na Korčuli uvećala je i misao da zbog nedostatka vremena svoje osjećaje nije uspio pretočiti u pjesme: „Da sam bar svoj umor i crne misli, i svoju usamljenost (nazovimo ih bilo kako) mogao »pretočiti u riječi«! Tada bih mogao misliti da nas je dvoje: ja i moja pjesma. Ali nemam ni pjesme.”⁷⁶ Nakon što je u kratkim crtama opisao putovanje, opet ga obuzima tuga: „Mislio sam (kao već toliko puta!) da ću od puta, od ovih lijepih južnih krajeva, od mora dobiti nekakvo iskupljenje – svemu tome nema ni traga. Mislio sam, i to me je jako boljelo, da više nikad neću vidjeti tu, meni toliko dragu, obalu. I sada kada sam je ponovo vidio, još me više boli to što se moram rastati od nje. Cijelo vrijeme me je to boljelo. Naime, u međuvremenu sam postao stariji, sad imam još manje nade da ću ponovo doći, da ću doći još jednom. Uloga *gosta*, vječito opraštanje: to me je cijelo vrijeme pritiskivalo, preminuće i smrt.”⁷⁷ Svu ljepotu tijekom putovanja, pa i tu na Korčuli, u svojoj usamljenosti gleda kao da se nalazi izvan te ljepote: „Poslijepodne gledao sam brodove koji pristaju, uske ulice od samog kamena, taj stari-stari, zidinama i kulama okruženi maleni grad i ispod palma i smokava osjećao sam se strancem (...) A kako je zapravo lijepa ova mala Korčula u večernjem osvjetljenju! Stanujem na obali, pristanište koje se nalazi ispred nas, planine s lijeva i desna i na obali produžetak jednog poluotoka obgrljuju more, mjesec je već pun, nebo zvjezdano, vjetar se smirio, prljavština i siromaštvo koji su po danu vidljivi, sada se ne vidi, samo svjetlost na velikom, bijelom kamenu, na kućama od neisklesanog kamena, na zidinama, i sjenke palmi - - - sve je kao neka vilinska fotografija ili kino. Uistinu je tako, čak je i u tomu *istinito* da samo gledam, da sam izvan toga, zauvijek izvan toga.”⁷⁸ I u tom pismu nalazimo podatak koji otkriva kako pjesnik na putovanju po inozemstvu ne opaža samo društvena i politička zbivanja i zanimljive pojave, već i ponašanje ljudi prema njima. Dok je pisao pismo, s

⁷⁶ *Huszonöt év*, 314.

⁷⁷ *Cit. dj.* 314.

⁷⁸ *Cit. dj.* 315.

ulice se čulo kako ljudi bacaju petarde i buka vatrometa što je obrazložio time da je hrvatski političar Maček prethodni dan imao rođendan, ili imendan, a da se i drugi dan još slavilo.⁷⁹

Nakon pisma s Korčule, sve do povratka kući nije više pisao pisma. Da je nakon što je stigao u Rijeku, otišao u Opatiju (kako je to u posljednjem pismu nagovijestio supruzi), dokazuje bilješka uz pjesmu *Tengeren* (Na moru), što je također napisao u Opatiji, ali tri godine prije dok je tamo ljetovao. Ta bilješka govori o izletu sa sinom u Opatiju po povratku s putovanja po Dalmaciji. Opisana je i mala zgoda. Lőrinc Szabó, njegov sin Lóci i pjesnikov kolega Sándor Hunyady⁸⁰ – kojega su već i na početku putovanja tražili u Rijeci – jedu sladoled na terasi jednog hotela uz obalu. Jedna je ptica doletjela na stol i ključala sladoled iz Lócijeve zdjele. Po pjesnikovu sjećanju, netko od nazočnih Mađara snimio je taj prizor i fotografija je bila objavljena u nedjeljnom broju budimpeštanskog lista *Pesti Napló* (Peštanski dnevnik).⁸¹

Lőrinc Szabó je slutio da će to biti njegovo zadnje putovanje po Jadranu. Više nije imao prilike dolaziti ovamo. No, ta su putovanja, nadasve posljednje, bila iznimno važna za njegovo pjesništvo. S oba je ponio doživljaj cvrčanja cvrčaka. Osim što ga često spominje u pismima iza oba putovanja taj je doživljaj rezultirao pjesmom: nakon prvoga to je pjesma *Mosztári tücsök* (Mostarski cvrčak), a nakon drugoga *Dalmácia tücskeihez* (Cvrčcima Dalmacije). Uz druge motive, npr. glasanja galebova, u pjesmi *Dalmácia* (pod brojem 273. u zbirci pjesama *Glazba cvrčaka*) pojavljuje se i motiv cvrčanja cvrčaka. Samom nastanku te lirske autobiografije neposredno je prethodilo doživljaj jedne ljetne noći u Budimpešti godine 1945. kada su „vani cvrčali glasni zrikavci”⁸², ali je nedvojbeno da je

⁷⁹ Vladimir Maček (20. srpnja 1879 – 15. svibnja 1964). Mačekov rođendan je bio upravo tog dana kad je L. Sz. pisao dotično pismo.

⁸⁰ Boravak Sándora Hunyadya u Opatiji rezultirao je književnim uradcima. Niz njegovih crtica s naslovom *Kvarnerói mozaik* (Kvarnerski mozaik) objavljene je u listu Magyarországi (*San Pietro del Carso*, 3. kolovoza 1937, 7., *Latin haditengerészek*, 4. kolovoza 1937, 7., *A gyönyörű leány*, 5. kolovoza 1937, 7., *A csempész*, 6. kolovoza 1937, 7.)

⁸¹ Szabó, 80, Slika je objavljena kao dodatak jednom kasnijem intervjuu: Szabó Lőrinc: Az én oldalam, (Lőrinc Szabó: Moja stranica), objavljenom u: *Film Színház Irodalom*, God. IV, br. 3, 17–23 siječnja, 1941. Članak je objavljen s ilustracijama: s četiri slike od kojih je jedna spomenuta fotografija s natpisom: „Moj sedmogodišnji sin Lóci jede sladoled s jednom pticom u Opatiji“.

⁸² *Cit. dj.* 181.

dojam stečen tijekom putovanja po Dalmaciji u mnogome utjecao na pjesnika, i time pridonio nastanku te iznimne lirske autobiografije. Uz cvrčke oleandar je drugi motiv koji će snažno obilježiti njegove pjesme. Prije svega u onoj nastaloj na drugom putovanju: *Egy raguzai leánderhez* (Jednom dubrovačkom oleandru), ali poslije ćemo vidjeti da će pjesnik tim motivom biti zaokupljen u više pjesama. Osim navedenih, za vrijeme drugog putovanja ili nakon njega nastale su još i pjesme: *Álom a tengeren* (San na moru), *Éjszaka a vonaton* (Noć u vlaku), *Lóci és a szakadék* (Lóci i provalija), *Beszélgetés a tengerrel* (Razgovor s morem). U pismu Erzsébet Korzáti, nešto poslije povratka u Budimpeštu, pjesnik piše kako je izdavačkoj kući bio dužan četiri pjesme i da ih je već napisao: „Sve su pjesme s putovanja; jedna mala slika prije nego što zaspim u brodskoj kabini, (...) jedna duža o tamošnjoj divljoj glazbi cvrčaka (...) tema treće vječna je igra vode na obali i smrt (...); u četvrtoj će biti riječi o jednom oleandru.”⁸³ Po nabranjanju dade se pretpostaviti kako se radi o pjesmama *Álom a tengeren* (San na moru), *Dalmácia tücskeihez* (Cvrčcima Dalmacije), *Beszélgetés a tengerrel* (Razgovor s morem) i *Egy raguzai leánderhez* (Jednom dubrovačkom oleandru) dok su pjesme *Éjszaka a vonaton* (Noć u vlaku) i *Lóci és a szakadék* (Lóci i provalija) vjerojatno nastale nakon pisanja tih redaka, a za pjesmu *Dalmácia* znamo da je napisana tek nakon nešto više od osam godina. Rezimirajući putovanja po istočnom Jadranu vidimo da je prvo rezultiralo s jednom, a drugo s čak šest pjesama. U zbirci *Glazba cvrčaka* još ih je nekoliko na neki način povezanih s Dalmacijom dok u pjesmi *Dalmácia* u potpunosti prevladavaju uspomene s tih putovanja.

Pjesme nastale za drugog putovanja ili nakon njega (vrijeme ili nakon drugog putovanja po istočnom Jadranu) većinom su objavljene u listu »Pesti Napló« nedugo po dolasku kući. Prvo je objavljena *Álom a tengeren*, 25. srpnja 1937., a zatim svakih tjedan dana po jedna. Drugi tjedan *Dalmácia tücskeihez*, sljedeći tjedan (u listu »Az Est«) *Egy raguzai leánderhez*, zatim dva tjedna *Lóci és a szakadék*. Sredinom

⁸³ *Huszonöt év*, 317.

studenog objelodanjeno je *Beszélgetés a tengerrel*, a na kraju istog mjeseca *Éjszaka a vonaton*. Na početku zbirke *Harc az ünnepért*, objavljene 1938., nalaze se te četiri pjesme, ali ovaj put uvodno mjesto zauzima *Dalmácia tücskeihez*, za njom slijedi *Álom a tengeren*, zatim *Éjszaka a vonaton* i na kraju *Lóci és a szakadék*. Dvije preostale pjesme – *Egy raguzai leánderhez* i *Beszélgetés a tengerrel* – smještene su pri kraju zbirke. Vjerojatno postoje razlozi za to. Redoslijed pjesama u novinama vjerojatno je po vremenu njihova nastanka, dok je u zbirci zasigurno njihov raspored po uredničkoj zamisli. U našem ćemo slučaju o pjesmama govoriti prema njihovom pretpostavljenom redoslijedu nastanka.

Pjesma *Éjszaka a vonaton* (Noć u vlaku) nudi se sama po sebi kao početna pjesma. Sudeći po atmosferi, nije velika vjerojatnost da je nastala na kraju, već na početku putovanja. Samo pjesničko tumačenje upućuje na tu mogućnost: „U drage i zastrašujuće slike stranih, noćnih krajeva stalno su se miješali, poput kojeg unutarnjeg užasa, strah od rata i briga za dijete.”⁸⁴ Strah od rata je razumljiv jer su se u uredništvu i u društvu po kavanama stalno mogle čuti uznemirujuće vijesti, ali se krajnje pesimistično raspoloženje prije može očekivati od jednog umornog čovjeka koji se sprema na ljetovanje, nego od čovjeka koji se možda upravo zbog ljetovanja umorio. Prvi i treći stih sastoje se od četiri i pol jamba, a drugi i četvrti od četiri. Rime su isprekidane. Broj slogova koji se izmjenjuju, kao i vrsta sroka, podsjećaju nas na zvukove kotača vlaka. Pjesma se može podijeliti u više nepravilno raspoređenih dijelova. Prvi dio sastoji se od tri cjeline i svaka od njih obuhvaća četiri kitice. Cjeline se većinom sastoje od jedne rečenice u kojoj stihove povezuju opkoračenja. Nedovršene rečenice prelaze čak i u sljedeću kiticu i na taj način povezuju svaku cjelinu. U prvoj cjelini, na samom početku, otac skreće pogled sa sina koji spava, i iz kabine gleda prema vanjskom, noćnom krajoliku. Gorski kotar i mala hrvatska sela mirno obasjava hladni, srebreni sjaj ljetnog mjeseca. Prenose se dinamične slike šume i tu i tamo usamljenog drveća. U sljedećoj cjelini, od također

⁸⁴ Szabó, 98.

četiri strofe, mijenja se raspoloženje još uvijek budnog oca. Zbog umora sve više ga obuzima strah, pa otkriva surove i divlje karakteristike do tada idiličnog krajolika, postaje neprijateljski, agresivan. Treća je cjelina nešto dulja – pet kitica tvori samo jedna rečenica. Tu se više ne radi samo o pojedincu, o putniku u vlaku, već – kroz njega – o cijelom čovječanstvu prepuštenomu na milost i nemilost okrutnih sila. Takvo stanje prepuštenosti možda ne prijete samo fizičkim uništenjem. U tom trenutku čovjek instinktivno prihvaća odgovornost za ostale ljude, kao i pjesnik svoju misiju: on je čuvar svijesti čovječanstva. Tom spoznajom prelazi se u drugi dio pjesme, u cjelinu ujedno i završnu, od sedam strofa. Završni stihovi vraćaju se situaciji s početka pjesme, slici dječaka koji, ne sluteći nikakvu opasnost, spava na klupi. Putovanje istočnim Jadranom potaknulo je nastanak pjesme *Éjszaka a vonaton* (Noć u vlaku), ali samo s obzirom na okolnosti njezina nastanka. To potvrđuje i bilješka vezana uz pjesmu *Karszt, éjfé!l* (Gorski kotar, ponoć); u *Glazbi cvrčaka* pjesma pod brojem 316: „To je spomen-pjesma o putovanju Dalmacijom na koje sam išao s Lócijem (...). Tu se po prvi put pojavljuje Drugi svjetski rat.”⁸⁵ U toj kasnijoj pjesmi *Karszt, éjfé!l* (Gorski kotar, ponoć) na putovanje istočnim Jadranom upućuju samo prvi i polovica drugog stiha. No, opis dojmova i strahova nije nimalo manje snažan od opisa u prvoj varijanti, a zbog strogo određene forme pjesama te zbirke znatno je sažetiji.

Plovidba po moru inspirirala je pjesmu *Álom a tengeren* (San na moru). Pismo koje je iz Rijeke pisao supruzi vjerno dočarava pjesnikov očaj zbog toga što je karte morao platiti po punoj cijeni. Poslije ipak priznaje da im je, iako je noću i u kabini bilo vruće, ipak bilo udobnije spavati na krevetu, a ne u ležajkama na palubi. Stanje prije spavanja, u kojemu se teško može povući crta između sna i jave, izraženo je u čvrstoj formi soneta. Početak prve strofe: „Već sam gotovo zaspao” misli su čovjeka na rubu sna. Još opaža zvukove, svjetlost i kretanje, ali to ga sve još više uljuljava u stanje kada se taj rub prelazi. Gotovo identičan početak sljedeće kitice upućuje na prelazak

⁸⁵ Szabó, 257.

granice sna. „Mekana beskrajnost koja prelazi / dvaju ništavila” „budi ga” na san. U snu se dalje javlja stanje – slično kao i u pjesmi *Tengeren* (Na moru) – u kojem se dva plavetnila stapaju, plavetnilo mora i noći. U toj sveobuhvatnoj cjelini u kojoj se more i noć stapaju, moguće je da gledajući u dubinu čovjek vidi kako voda svijetli. U tom „lebdenju” rastapa se i tone, ali to potonuće ujedno je i letenje prema Mjesecu, koji se slično Suncu u pjesmi *Tengeren*, ne nalazi na nebu, već dolje, na površini vode ili čak u njezinoj dubini. U pjesmi se korištenjem polusvjesnim stanjem propituje cjelovitost onoga što nas okružuje, pokušava se izreći ono neizrecivo.

Na okolnosti u kojima je nastala pjesma *Lóci és a szakadék* (Lóci i provalija) sam pjesnik upućuje u pismu supruzi napisanom 18. srpnja 1937. nakon izleta u Boku kotorsku i Cetinje. Četvrtog dana dubrovačkog ljetovanja, još prije izleta, bili su na kupanju na „kućnoj plaži”. „Vraćajući se kući, Lóci, koji je skakutao poput divokoze, odjednom je pojurio naprijed, (...) i počeo urlati. Svi su pomislili da je već dolje, u 30-50 metara dubokoj udubini na obalnim stijenama. Ali samo je pao i ozlijedio se.”⁸⁶ Već smo spomenuli da je taj događaj mogao izazvati nastanak pjesme. Naravno, o tome kakva je veza između Lócijeva pada, to jest stvarnosti, i situacije u pjesmi možemo samo nagađati. Objašnjavajući pjesmu, Szabó se na sljedeći način prisjećao događaja: [pansion u kojem su odsjeli op.a.] „stajao je na obali jedne velike uvale, put po njoj vodio je na (ne znam koji) poluotok, kraj vrta kuće i u cijeloj okolini obala jako strma, i iz velike se visine strmoglavljulje u vodu. Tamo se dogodila ona zastrašujuća mala nezgoda o kojoj govori pjesma.”⁸⁷ Moramo primijetiti da se pjesnik, kao što se iz prethodnog citata vidi, nije mogao točno prisjetiti mjesta događaja. O tome da je mjesto Lócijeva pada doista bilo na rubu tih strmih litica, ili čak u njihovoj blizini, moglo bi se diskutirati. U neke stvari ipak možemo biti sigurni. Okolina se, prije svega mjesto „kućne plaže”, otada jako izmijenila; međutim, činjenica je da pension nije bio neposredno na obali uvale, dakle na obali mora. Poznajući lokaciju, možemo imati dvije pretpostavke.

⁸⁶ *Harminchat év*, 497.

⁸⁷ Szabó, 98.

Jednu i sam pjesnik spominje kada govori o tome da je na kraju vrta strmina. Ona je međutim na strani gdje je ulica, Liechtensteinov put, koji vodi prema moru, između hotela »Bellevue« i Puta Iva Vojnovića. Ulica je otvorena (kako piše na samoj ploči s imenom ulice) 1903. godine, dakle je postojala i 1937. Na desnoj strani ulice, na kraju vrta Pansiona »Stefany«, nalazi se strmina od nekih 5-6 metara, što ipak nije visina o kojoj on sam piše u pismu, to jest 30-50 metara. Da bi stigao do kuće, Lóci nije trebao trčati u tom pravcu. Druga je pretpostavka puno vjerojatnija. Ne poznajući dovoljno dobro teren, Lóci je, vraćajući se s plaže, predaleko trčao i promašio je stazu koja je vodila prema kući. Vjerojatno je nastavio dalje i stigao blizu ruba rta kojom se završava uvala ispred hotela »Bellevue«. Tu uvalu okružuju čak 50-60 metara visoke stijene. Ako je dakle Lóci pao trčeći u tom smjeru, nije nam teško zamisliti prestrašenost djeteta, a još više odraslih koji su za njim trčali. Ova studija pokušava ukazati na to da se stvarni razlog nastanka tih pjesama može potražiti u nekim događajima s putovanja po istočnom Jadranu; ipak, moramo dodati da ne mora svaki detalj imati konkretan trag u stvarnosti.⁸⁸

Bez obzira na okolnosti, dade se konstatirati kako ova kratka pjesma od svega tri kitice, od po četiri stiha koje spajaju unakrsne rime, izvrsno opisuje ozračje uzrokovano tim događajem. Rečenica nakon djetetova povika jasno upućuje na situaciju. Slijedi brz dijalog koji jedino zbog kratkoće i britkosti ne narušava atmosferu pjesme. Nakon početnog straha s nekoliko napola izrečenih rečenica, tankoćutno se uspijeva izraziti zabrinutost oca, kako da objasni pojam smrti kojoj se dijete zbog nehotičnog ponašanja toliko približilo. U potpunosti je izrečena samo ona rečenica u kojoj želi ublažiti ili ne izgovoriti za dijete neshvatljivu riječ o smrti. Tu obazrivost razbija takoreći majstorski odgovor djetetov, zaprepašujuća spoznaja dječaka. Taj uzvik i dalje odjekuje u nama, unatoč tomu što slijedi završetak: „rekao je”, bez osobite težine, smirujući i neutralan. Bit pjesme ne nosi rečenica koju je rekao dječak, već bujica misli što je ona izaziva u čitatelju.

⁸⁸ Objavivši je u listu »Pesti Napló« pjesnik je smatrao bitnim naznačiti mjesto nastanka pjesme.

Dvije sljedeće pjesme izrastaju iz doživljajâ dana provedenih u Dubrovniku i s izleta u Cetinje. U pismu o izletu u Boku kotorsku piše supruzi kako je, putujući iz Cetinja u Budvu, slušao cvrčanje cvrčaka koje je bilo tako glasno i očaravajuće, pa je to mogao usporediti samo s džezom. Razlog koji je izazvao pisanje pjesme *Dalmácia tücskeihez* (Cvrčcima Dalmacije) neposredni je doživljaj, ali i motiv cvrčka poznat iz pjesme *Mosztári tücsök*. Pjesma *Dalmácia tücskeihez* sastoji se od četrnaest kitica, stihovi su od po četiri jamba, izuzev prvog stiha prve tri kitice koji ima četiri i pol. Rime su unakrsne. Svaki od tri djela pjesme čini opsežna rečenica koja se provlači kroz više kitica i u svakom tom dijelu (slično pjesmi *Éjszaka a vonaton*) opkoračenje prelazi iz jednoga u drugi stih, iz jedne kitice u drugu. Pjesma započinje u sadašnjosti intenzivnim doživljajem „glazbe cvrčaka”. Nakon što je lirski subjekt u prvoj strofi oslovio cvrčka, vraća se u blisku prošlost, u kojoj ih počevši od Gorskog kotara cijelo vrijeme putovanja prati poznati zvuk. Početni stihovi upućuju na videne krajeve, a nakon toga se nabrajaju gradovi i tipične biljke toga kraja u rečenici koja se provlači kroz dvije kitice, a prelazi i u treću. U sljedećoj rečenici, također u prošlom vremenu, uzalud pjesnik traži cvrčka, no ne može ga vidjeti jer u krajoliku je samo njegov glas. Obraća mu se u jednini i naziva ga raznim metaforama: pulsirajućom bubom, tajanstvenim glazbenikom, pokušavajući pritom uhvatiti bit cvrčanja, dati njegov opis i prikaz. Možda osjeća da će, shvativši to, doći i do spoznaje zbog čega „glazba cvrčaka” tako čarobno djeluje. Prije svega glas je dalmatinskih cvrčaka drugačiji od onih kod kuće, oštriji je, i pjesnik to želi izraziti; reda asocijacije koje taj glas izaziva, nabraja cijeli spektar metafora: od piskavog zvuka glazbe, preko zvuka „opijanijega” od brzog ritma džeza; tvrdog, tvrdoglavog i zvonkog zvuka, brujanja motora, zatim prelazi u žamor, onda se naglo pretvara u hučanje mora, a na kraju gradacije personificira se u glazbu nalik čudovišnoj. Taj zvuk ipak za pjesnika nije zastrašujući, već je više iritantan, zbog čega se ne može drugo već se smijati. To dobro raspoloženje, ta silovitost zvuka, ta razuzdana brzina svakoga ponese i, doslovce, zarazi svojom

srećom i radošću. Pjesma postaje zanosna i lepršava, moglo bi se reći da je to zapravo ditiramb, to više jer na vrhuncu pjesme izgovara riječi koje upućuju na anakreontsku pjesmu: „cvrčci koje je nekoć / »skoro bogovima« zvaó / grčki pjesnik...” Tim nedovršenim mislima dolazimo do kraja druge rečenice, do drugog dijela pjesme. Kao da je zanos koji je potaknuo pjesmu prestao djelovati. Nakon toga, iz prošlog vremena u trećem dijelu pjesme prelazi pjesnik u sadašnjost, još jednom oslovljava „bogove bančenja”, ali sad im se obraća iz domovine, opraštajući se od njih. Zatvara oči i priziva djeliće iz prošlosti kako bi odagnao svoju potištenost i tugu i uvjerio se i mislio, poput onih „milijun/ sretnih luđaka, (...), da je lijepo živjeti.” Prihvatanje sudbine cvrčaka – iako to nismo do kraja mogli odgonetnuti – već se vidi i u pjesmi *Mosztári tücsök*. U pjesmi *Dalmácia tücskeihez* nemarni cvrčci postaju bezbrižni, oni koji pjevaju „razuzdanu pjesmu”, nositelji neobuzdane životne radosti. Pjesnik bi se možda s njima želio poistovjetiti, ali za njega je to nemoguće, pa im se bar obraća kako bi se razvedrio i utješio. Poslije, nastanku *Glazbe cvrčaka* možda je pridonijela činjenica što ju je spoznao u *Mostarskom cvrčku*, gdje on kao pjesnik pripada. S druge strane, možda je izvjesnu ulogu odigrao i stav da će, unatoč svim poteškoćama koje su ga snašle, ipak „pjevati”. Cvrčka možemo smatrati „simbolom komplementarnog para svjetlost – tama zbog izmjenjivanja noćne šutnje s cvrčanjem na sunčevoj toplini.”⁸⁹ U tom slučaju šutnja i cvrčanje nude nam mogućnost drugog tumačenja: pjesnikovu povezanost sa svjetlošću, dakle s čistoćom, snagom i ljepotom jednako kao i s tamom. Ono prvo ga privlači jer je to pjesnikov životni element, dok ga ovo potonje, na neki način, dovodi u opasnost, pa on strahuje i želi se toga osloboditi. Rečeno o cvrčcima može se povezati s izjavom Platonovog Fedra iz citata Anne Menyért u kojoj su „cvrčci nekoć bili ljudi koji su slušajući Muze”, pjevali.⁹⁰ Ako slijedimo tu misao, nameće se pitanje zašto je pjesma cvrčaka drugačija, zašto je

⁸⁹ J. Chevalier – A. Gheebant, *Rječnik simbola. Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske/Mladost, 1994, 83.

⁹⁰ Anna Menyért, *Rajzok egy költemény tájáról. Motívum, szerkezet és jelentés Szabó Lőrinc Tücsökzenéjében*, In: *Újraolvasó, Tanulmányok Szabó Lőrincről*, szerkesztette Kabdebó Lóránt és Menyért Anna, Anonymus Kiadó, Budapest, 100.

„oštrija nego kod nas”? Možda ćemo lakše naći odgovor na to pitanje ako pokušamo analizirati pjesmu *Egy raguzai leánderhez* (Jednom dubrovačkom oleandru).

To je druga pjesma povezana s Dubrovnikom i u kasnijem će pjesnikovu djelu imati veliko značenje. Kako je ona nastala? Prilikom prvog putovanja po istočnom Jadranu Mala Klára u svoj dnevnik piše da je brod nakon Korčule pristao u mjestu Trsteno, ali Arboretum ne spominje. Putujući u Kotor, ipak je zabilježila da su stali u Tivtu i razgledali velik i poznat park. Na drugom putovanju po istočnom Jadranu u pismima supruzi Szabó ne govori ni o jednoj od tih usputnih postaja. Kad se već vratio u Budimpeštu 31. srpnja 1937., napisao je pismo ljubavnici Erzsébet Korzáti gdje je nagovijestio pjesmu u kojoj će: „biti riječ o oleandru koji je u našim krajevima tako kržljiv, a tamo, *na svom mjestu*, u dobrim okolnostima raste prekrasno i postaje golemo drvo.”⁹¹ U bilješkama uz tu pjesmu pjesnik navodi kao povod izlet u Boku kotorsku i Cetinje, te spominje, iako ne imenom, i Trsteno: „Prije toga sam već i u Hercegovini vidio prekrasno južno drveće, zatim bezbroj drveća na jednoj usputnoj stanici, kojoj se imena ne mogu sjetiti (...) To mjesto krasio je doista velik i poznat arboretum (...) Ali već sam i u Dubrovniku vidio puno golemih oleandara sličnih bukvi i omamio me je njihov divan, opojan, sladak miris.”⁹² S obzirom na to da su bilješke napisane dugo nakon tih putovanja nije čudno ako se pjesnik ne sjeća gdje je točno vidio te oleandre, već samo dojmata što su ga oni izazvali. Pjesma se sastoji od pet kitica po šest stihova. Prva dva stiha povezana su parnim rimama, četvrti i peti također, dok se treći stih rimuje sa šestim. U prvoj strofi pjesnik se obraća drvu, zatim ga opisuje sa svim onim osobinama koje nisu karakteristične za dosad viđene oleandre u Budimpešti: snažno stablo, krošnja koja ljulja cvjetove i opojan miris. Personifikacija završava u prvom stihu druge kitice ponovnim oslovljavanjem i pjesnikovom pohvalom. U drugoj strofi počinje drugi dio opisom biljke dotad poznate samo s terasa gradskih kavana. Izrazom „jalovi ukras jalovih dvorišta” dvostruko se ističe čemerna sudbina oleandra.

⁹¹ *Huszonöt év*, 317.

⁹² Szabó, 111-112.

Opkoračenjem se prelazi u sljedeću kiticu koja predstavlja raspoloženje suprotno od onog u drugoj kitici: ne obraća se personificiranoj biljci, već oduševljeno govori živome biću kojem se nije moguće samo obratiti, već se ono može i pomilovati. Ono je postalo rukom uhvatljivo, dok onu biljku koju je dosad poznao nije mogao doživjeti kao živo biće, već samo kao loše uspjeti ukras. Na kraju treće kitice počinje poistovjećivanje pjesnika s oleandrom, a u sljedećoj on nabraja različitost životne okoline dviju biljaka. Uzbudeno istražujući, uočava razloge zbog kojih dolazi ili ne dolazi do samoostvarivanja tih dvaju bića. U zadnjoj kitici sa zaprepaštenjem spoznaje kako oleandar ovdje, na pravom mjestu, može ostvariti svoje pravo „ja” – što ponavlja čak tri puta. Način na koji izražava svoje duševno stanje nakon te spoznaje gotovo je patetičan. U zadnja tri stiha, uzrujanost i nestrpljivost – nazočne još od druge kitice, u nezavršenim rečenicama, prekinutim mislima i nemirnom preskakanju pjesnikove pozornosti s jedne misli na drugu – zamjenjuje sjetno raspoloženje: morao si je ponovno postaviti pitanja o vlastitoj sudbini. Prije no što ćemo se baviti značajem oleandra u pjesništvu Lőrinc Szabóa, moramo se vratiti pitanju zašto je cvrčanje cvrčaka u Dalmaciji oštrije nego u njegovoj domovini. Pretpostavljamo da je to vjerojatno zbog toga, što slično oleandrima, cvrčci ovdje žive u za njih povoljnijim uvjetima.

Lőrinc Szabó već je i prijašnjih godina napisao više sličnih pjesama u kojima postavlja pitanje istovjetnosti sudbine drveća i sudbine čovjeka. Na sudbinu drveta prvi put je obratio pozornost još 1935. godine kada je ljetovao u jednoj brvnari u šumama kod Déda Bisztra⁹³. Tom prilikom nastala je pjesma *Az erdő fia* (Sinovi šume) u V. dijelu ciklusa *Versek a havasról* (Pjesme sa snježnih planina). Uskoro je uslijedila nova pjesma *Őszi fák* (Jesensko drveće) o čovjekovoj boli izazvanoj „smrću” drveta. U zbirci *Harc az ünnepért* sustavno se počinje baviti temom sličnosti drveta i čovjeka. Pjesme *Téli fák* (Zimsko drveće) i *Az áprilisi rügyekhez* (Travanjskim pupoljcima), objavljene 1937. godine, obrađuju upravo tu tematiku. Iste godine u svibnju

⁹³ Déda Bisztra (po mađarskom pravopisu) nalazila se u blizini mjesta Déda u Transilvaniji u Rumunjskoj.

objavljena je *A fákhoz, a költőkhöz* (Drveću i pjesnicima) i već se u naslovu izriče istovjetnost njihove sudbine. Sudbini drveća i čovjeka pridružuje se i sudbina pjesnika. Pjesma *Egy raguzai leánderhez* (Jednom dubrovačkom oleandru) napisana nakon nekoliko mjeseci, bremenitija je značenjem od prethodnih jer se u njoj prepoznaje odlučujuća uloga okoline. Pjesma je proširena tim novim sadržajem, a samim time postala je i prethodnicom bez koje ne bi mogla nastati *Egy téli bodzabokorhoz* (Jednom zimskom grmu bazge), napisana u siječnju 1938., koja sažima – ne samo sadržajno već i glede pjesničkih slika – sve dotadašnje pjesme slične tematike. Koliko je za Lőrincza Szabóa bilo bitno razmatrati te sličnosti, dokazuje i, pet godina nakon toga, 1939. u zbirci *Régen és Most* (Davno i Sada) objavljena pjesma *Fűz a tóparton* (Vrba na obali jezera). Tom je temom zaokupljena i pjesma kasnijeg nastanka, iz 1942., *A földvári vadgesztenyefákhoz* (Divljim kestenima na molu u Földváru⁹⁴), te pet godina kasnije, 1948. napisana *Őszi meggyfa* (Jesenja višnja) koja odražava pjesnikov diferencirani i produbljeni pogled. Međutim oleandar se kao motiv pojavljuje i nakon toga.

Pjesmu *Beszélgetés a tengerrel* (Razgovor s morem) napisao je pjesnik pri povratku kući. Još dok su plovili prema Dubrovniku, namjeravao se u povratku jedan dan zadržati na Korčuli. Iz njegove bilješke uz pjesmu mogli bismo pretpostaviti da su tamo boravili više dana, ali supruzi piše samo o jednom danu. Isto to se zaključuje i iz pisma napisanom Ezsébet Korzáti. Pjesma se sastoji od pet kitica i svaka kitica ima osam stihova. Broj slogova identičan je onomu u pjesmama *Tengeren* (Na moru) i *Ősz az Adrián* (Jesen na Jadranu) nastalima na ljetovanju u Opatiji. Neparni stihovi imaju od devet, a parni osam slogova. Versifikacija možda nije toliko pravilna, ali u duljim stihovima predzadnja ili zadnja stopa je obično daktil, a nakon njega uglavnom je spondej, što sličí pljuskanju valova kad udaraju o obalu. Sljedeći stih od osam slogova također često završava kratkim stopom, dakle spuštanjem, i predočuje nam povlačenje vode i udaljavanje njezina zvuka. Međutim, dok je atmosfera opatijskih pjesama

⁹⁴ Földvár=Balatonföldvár. Mjesto na južnoj obali Balatona, oko 15 km južno od Siófoka. Imena mjesta i gradova na Balatonu česta su u obliku bez sastavnice Balaton.

mirna i spokojna, za ovu se pjesmu to ne može tvrditi. U opatijskim pjesmama čovjek leži na obali i dok se sunča, sluša šum vode i smirujuće pljuskanje valova. U ovoj pjesmi s Korčule čovjek sjedi na obali i razmišlja o ljudskoj sudbini. Prva kitica ima pravilnu kompoziciju: u prva četiri stiha voda se približava, udara o obalu, a u sljedeća četiri stiha ne gubi snagu, već ponovo „kreće u novi napad”. Zvuk vode sličan je govoru bezopasna luđaka, čas mrmori, čas pljušti. U sljedećoj kitici čovjek na obali nije više samo promatrač, netko tko stoji izvan tog prizora, već počinje biti dio toga: osjeća mekanu vodu koja ga je, kako mu se čini, zagrlila. U trećoj strofi pojavljuje se izraz „operi me uokolo”, sličan onome iz pjesme *Ősz az Adrián*, ali dok je to u onoj pjesmi izražavalo želju za očišćenjem, ovdje (makar se možda na trenutak pomisli na mogućnost samoubojstva čovjeka koji gleda vodu) voda izražava u prethodnoj kitici spomenuto beskrajno vrijeme koje čovjek drugačije percipira – u minutama, satima i danima – a ne u njegovoj bezvremenosti i vječnosti. Sada se pojavljuje i misao vječnog nepostojanja i s njom se suočava u četvrtoj kitici, a zatim je ponavlja u petoj. Zadnja dva stiha ponavljaju početnu situaciju pjesme i zaokružuju njezinu cjelinu. Beskrajnost kao temu ponovno će Szabó majstorski opjevati, nakon jednog desetljeća, u pjesmi *A földvári mólón* (Na molu u Földváru).

Lőrinc Szabó više nije putovao po istočnom Jadranu. Kao što se dojmovi iz pjesme *Éjszaka a vonaton* (Noć u vlaku) opet pojavljuju u pjesmi *Karszt, éjfé*l (Gorski kotar, ponoć), tako je i doživljaj putovanja iz pjesme *Dalmácia tücskeihez* sazeo još jednom, kad je u sjećanju nanovo proživio tu plovidbu, u pjesmi *Dalmácia* (Dalmacija), pod brojem 273. u zbirci *Glazba cvrčaka*. I u toj je pjesmi forma istovjetna s ostalim pjesmama tog ciklusa: osamnaest stihova od pet jampskih stopa povezuju parne rime. U prvoj rečenici letimice se pjesnik prisjeća putovanja i nabraja ono što ga je pratilo putem: površinu mora poput zrcala, obasjanu suncem koja je obilježila dane i tamne noći kada je nebo nad Jadranom uglavnom puno zvijezda – što možemo objasniti spominjanjem dana i noći kao komplementarnog para. To se u slikovitom stihu:

„Zrcalnosvijetli dani i noći dubokih sjena” izražava bez boja. Boja nema ni u tom dijelu niti u cijeloj pjesmi, njome dominira nabranje glasova galebova i cvrčaka i metonimijom izražen pokret – lujanje mora. Nakon početne situacije, to jest povratka u prošlost, sjeća se putovanja u izvjesnom prošlom vremenu koje traje. Slijedi popis putem viđenih motiva iz prirode: redaju se otoci, pojavljuju se obalne stijene i litice, tipične vrste vegetacije: palme i agave. Nabranjuju se građevine, tvorevine kulture: kule, zvonici, tornjevi i crkveni portali. Građevinski spomenici Trogira i Dubrovnika predstavljaju kulturu ranog kršćanstva. Pjesnik se na svojim dotadašnjim putovanjima – izuzev putovanja u Egipat (na što upućuje izraz koji „lavovske glave” s portala trogirske katedrale spominje kao nemani) – susretao upravo s tom kulturom. Asociacijom stiže pred zamišljena vrata, nastavlja putovanje i stiže u prošlost u kojoj se pojam običnog vremena mijenja, granice prošlosti, sadašnjosti i budućnosti se stapaju: „prekjučer se preokrenulo i preraslo u prekosutra, a ono natrag”. Bezvremenost pjesnikovim očima doživljavamo ne samo kao lebdjenje već kao ples po krugu: „Bezvremena vječnost nas je okružila dok se brod kretao s nama na palubi, vrijeme nas je nosilo u razne dubine prošlosti ruševina i spomenika kulture, zatim nas je povuklo natrag i miješalo se s budućnošću: otuda je ples broda po »krugu«.”⁹⁵ Uspomena koja postoji od prije petnaest godina proteže se iz prošlosti u sadašnjost i, kako u mađarskom jeziku budućnost izražavamo i prezentom, prelazi i u budućnost ponavljajući na taj način prethodno stapanje vremena ističući tako bezvremenost uspomena s Jadrana. Na kraju pjesme (dosadašnje) prisjećanje se prekida, pjesnik oslovljava samog sebe i slike prizvane pomoću uspomena vidi u sadašnjosti: „(..) iako petnaest godina / otada ti je galeb u očima / i kao tada pjesma sirena / zove te na obalu pjev cvrčaka.” Neka tumačenja ističu u pjesmi motiv putovanja uspoređujući pjesmu *Dalmacija* s Odisejevim putovanjem.⁹⁶ Ali dok pjev sirena može biti koban za putnika, cvrčanje cvrčaka ima upravo suprotnu poruku: dolazak na kopno za sve nas znači sigurno tlo pod nogama. Ipak, usporedba

⁹⁵ Szabó, 247.

⁹⁶ Menyhért, 100.

pjesme *Dalmacija s Odisejom* može se odnositi i na cijelu zbirku *Glazbe cvrčaka*, jer cijeli ciklus nije drugo doli ponovni obilazak, novo proputovanje pjesnikovim dosadašnjim životom i osvjetljenje pokoje postaje, događaja, prizora ili doživljaja na tom putovanju. Utoliko više jer kao što je Odisejev povratak kući ujedno i završetak njegovog putovanja, tako na kraju zbirke stižemo na kraj pjesnikova životnog putovanja.

U pjesmama iz ciklusa *Glazba cvrčaka*, uz mnoge druge motive pojavljuju se i dojmovi stečeni na putovanju istočnim Jadranom. Ovdje upotrijebljen način stvaranja pjesama nagovještava pjesma *Műhelytitok* (Tajna radionice) objavljena u zbirci *Harc az ünnepért* 1938. Pjesnik, stalno prisutan u Lőrincu Szabóu kao čovjeku, tjera ga napisati pjesme u kojima, kako kaže: „bezbroy slika i uspomena strujale su / zbrkano i nepovezano”. Među tim slikama jedna ga podsjeća na ljetovanje na istočnom Jadranu: „od jedne stare, zgužvane brodske / karte, koja je u džepu mog kaputa / šuškala, cijelo blistavo / ljetno more izlilo oko mene”. Na sličan način pojavljuju se u drugim pjesmama *Glazbe cvrčaka* neki motivi koji ga podsjećaju upravo na to putovanje. U pjesmi *A ti dalotok* (Vaša pjesma), pod brojem 6., u sadašnjem zrikanju prisluškuje cvrčanje davnih, dalekih cvrčaka: „– more i sve što god / vas vidio ikada, kraj, Dubrovnik, (...) svi tu sviraju (...) svoje pjesme”. U pjesmi broj 83., *A kisvonat* (Mali vlak), sjećajući se djetinjstva i mladosti provedenih u Debrecenu, pa i tramvaja, također se prisjeća i Dubrovnika. U bilješkama uz dotičnu pjesmu napisao je: „Kada su uveli tramvajski promet, oko 1915., nekoliko lokomotiva (...) su zadržali, ostale (...) su prodali. U skromnije krajeve, odnosno na »Balkan«. I čini se da sam u Dubrovniku, nakon dvadeset godina, ponovno vidio naše male parne lokomotive.”⁹⁷ Novi tramvajski promet u Debrecenu je međutim uveden prije, 1911. godine.⁹⁸ Na osnovi zadnja dva stiha pjesme *A kisvonat* (Mali vlak) mogli bismo pomisliti kako je pjesnik u Dubrovniku u jednom od tramvaja prepoznao stari debrecenski „mali vlak”. Tu pretpostavku isključuje činjenica da je tramvajski promet u

⁹⁷ Szabó, 202.

⁹⁸ *Debrecen története 1849–1919*, ur., Gunst, Péter, Debrecen, 1997, 69.

Dubrovniku pokrenut 1910.⁹⁹, a karoserija prvih pet tramvaja i otvorena prikolica izrađene su u Grazer Wagonen- und Maschinenfabrik dok je električni dio isporučila firma Fr. Križik iz Praga.¹⁰⁰ Unatoč tomu što je dubrovački tramvaj prometovao između gruške luke i Pila, pjesnik najvjerojatnije nije vidio tramvaj na toj trasi, nego na željezničkoj postaji Gruž¹⁰¹, po svemu sudeći pri kraju njihova prvog boravka u Dubrovniku kada su s te postaje krenuli prema Sarajevu. Ipak, dubrovački su tramvaji – iako nisu stigli iz Debrecena – po sličnosti i po sjećanju od prije dvadeset-trideset godina – podsećali pjesnika na „mali vlak” njegova djetinjstva.¹⁰² U pjesmi prevladava nostalgično raspoloženje sve do dvaju zadnjih stihova: „Nakon dvadeset godina ponovo sam te vidio: / iza Dubrovnika u Gružu si služio”. U pjesmi *Dráma a tenger fenekén* (Drama na dnu mora), 87. u *Glazbi cvrčaka* prisjeća se drame koju je u kazalištu gledao s bakom. Doživljaj samog kazališta, glamura i čuda predstave oduševili su dijete, dok ga je „svijet koji se maglovito nazirao iza vodene zavjese” zasigurno očarao. Zadnji stih: „oko mene se njiše dno mora” proizlazi iz doživljaja plovidbe. *Bodzafa* (Bazgino drvo), pod brojem 285. ponovno promišlja temu pjesme *Egy téli bodzabokorhoz* (Jednom grmu bazge, zimi). Kako je nastanku ove potonje pridonijela pjesma *Egy raguzai leánderhez*, tako se i u pjesmi *Bodzafa* (Drvo bazge) prisjeća Dubrovnika: „U proljeće seljačku / je haljinu odjenula, lijepu, s velikim cvjetovima, / ljeti, kao ja, radovala se što sunce sja / u jesen kad su joj bobice sazrijevale, / ptice su dobile prostrt stol / a zimi je propitkivala o Dubrovniku.” U pjesmi broj 316., *Karszt, éjfé* (Gorski kotar, ponoć), opet je osjećaj opasnosti nadolazećeg svjetskog rata kao u prvoj varijanti iste tematike, u pjesmi *Éjszaka a vonaton* (Noć u vlaku). Pjesma pod brojem 347. *Mi még?* (Što još?) svojevrsna je inventura prije nego što je zaključio ciklus *Glazba cvrčaka*. U

⁹⁹ *Dubrovnik sa starih razglednica...*305. Tramvajski promet u Dubrovniku ukinut je 1970.

¹⁰⁰ Milan Baletin, *Dubrovački tramvaj, Dubrovački horizonti*. God. VI, br. 14-25, Zagreb, 1974-75. 57., Vidi još: *Crvena Hrvatska*, 1910, br. 90, 3, br. 92, 3.

¹⁰¹ Željeznička veza između Dubrovnika i unutrašnjosti ukinuta je 1. lipnja 1974. Stara zgrada željezničke postaje i danas se nalazi na istom mjestu s natpisom »Dubrovnik« na pročelju.

¹⁰² Tramvaji iz Dubrovnika i Debrecena na onodobnim razglednicama pokazuju izvjesnu sličnost. Vidi: *Dubrovnik sa starih razglednica...*305. Vidi još: *Az ígéret városa. Szabó Lőrinc Debrecen élménye*, ur. Bíró Éva, Debrecen, Debreceni Irodalmi Múzeum, 2000, 9.

toj pjesmi pokušava odgovoriti na pitanje postavljeno u naslovu, ponovljeno i u prvom stihu. Mogli bismo je smatrati pukim nabranjem da pjesnik na kraju pjesme nije uvidio kako je već ispunio okvir pjesme, no odgovor još uvijek nije dobio. Kada je shvatio da će inventar ostati fragmentaran, naglom idejom sažima spoznaju: „Lijepa je bila želja da Ništa Nije Dovoljno!” Nama je pak bitno da se u nabranju nalaze: „Stara Korčula. / Cvrčci Mostara.” Zadnja, 348. pjesma, u prvobitnoj verziji te zbirke je *Álom* (San), također povezana s prvim putovanjem. U toj se pjesmi spominje grad koji je od Rijeke udaljen oko 60 km, grad u kojem je „željeznička postaja s jablanima, Skrad u Gorskom kotaru”. Zanimljivo je citirati zašto je zapamtio taj gradić: „Brzi vlak se neočekivano zadržao u ovom malom mjestu u velikoj, toploj, ljetnoj noći. Sa mnom su bile dvije Kláre. Čekali smo vlak iz suprotnog smjera, ja sam sišao s vlaka i lutao oko željezničke postaje. Golem drvored jablana bacio je sjenke na noćnoplavo nebo, sjao je pun Mjesec. Ime Skrad nema nikakvog drugog značenja, ali tadašnja situacija i krajolik bili su tako lijepi da sam to užasno jednosložno ime mjesta zauvijek zapamtio.”¹⁰³ Na kraju, spomenimo još jednom pjesmu *Dalmacija*, u cijelosti posvećenu doživljajima s putovanja po istočnom Jadranu.

U pjesmama Lőrinca Szabóa more je često nositelj erotskih sadržaja. To smo mogli uočiti u pjesmi *Ősz az Adrián* (Jesen na Jadranu) i u 259. pjesmi *Glazbe cvrčaka* naslova *Adria* (Jadran); ona, unatoč naslovu i našim očekivanjima, ne ovjekovječuje doživljaj Jadrana, već stoji u službi izražavanja putenosti. U njegovu pjesništvu često susrećemo more u takvoj funkciji, međutim tada ono nije objekt koji bi pjesnik mogao opjevati već, postaje sredstvom pomoću kojega će opjevati svoje osjećaje. Putovanja po istočnom Jadranu pridonijela su tomu da Szabóvo pjesništvo postane bogatije ne samo doživljajima i dojmovima, već i motivima; štoviše, i razvijanjem tih motiva. To zgodno izriče sljedeći citat: „Ta poezija se ne može u potpunosti razumjeti neovisno o osobnom životu stvaraoca: ta upravo to je jedinstvenost lirike Lőrinca Szabóa da svoje pjesme

¹⁰³ Szabó, 267.

gradi od slučajnosti životopisa. (...) u njegovom slučaju, veza između životopisa i životnog djela vrijedi/postoji samo u jednom smjeru: činjenice njegova života doista su služile kao sirovina njegovu pjesništvu, ali cjelina njegova pjesništva neovisna je o osobnome životnome putu.”¹⁰⁴

* Dubrovnik, Časopis za književnost i znanost
Nova serija, godište XVIII., 2007., broj 1–2, str. 292-321.

¹⁰⁴ Lóránt Kabdebó, *cit. dj.* 11.